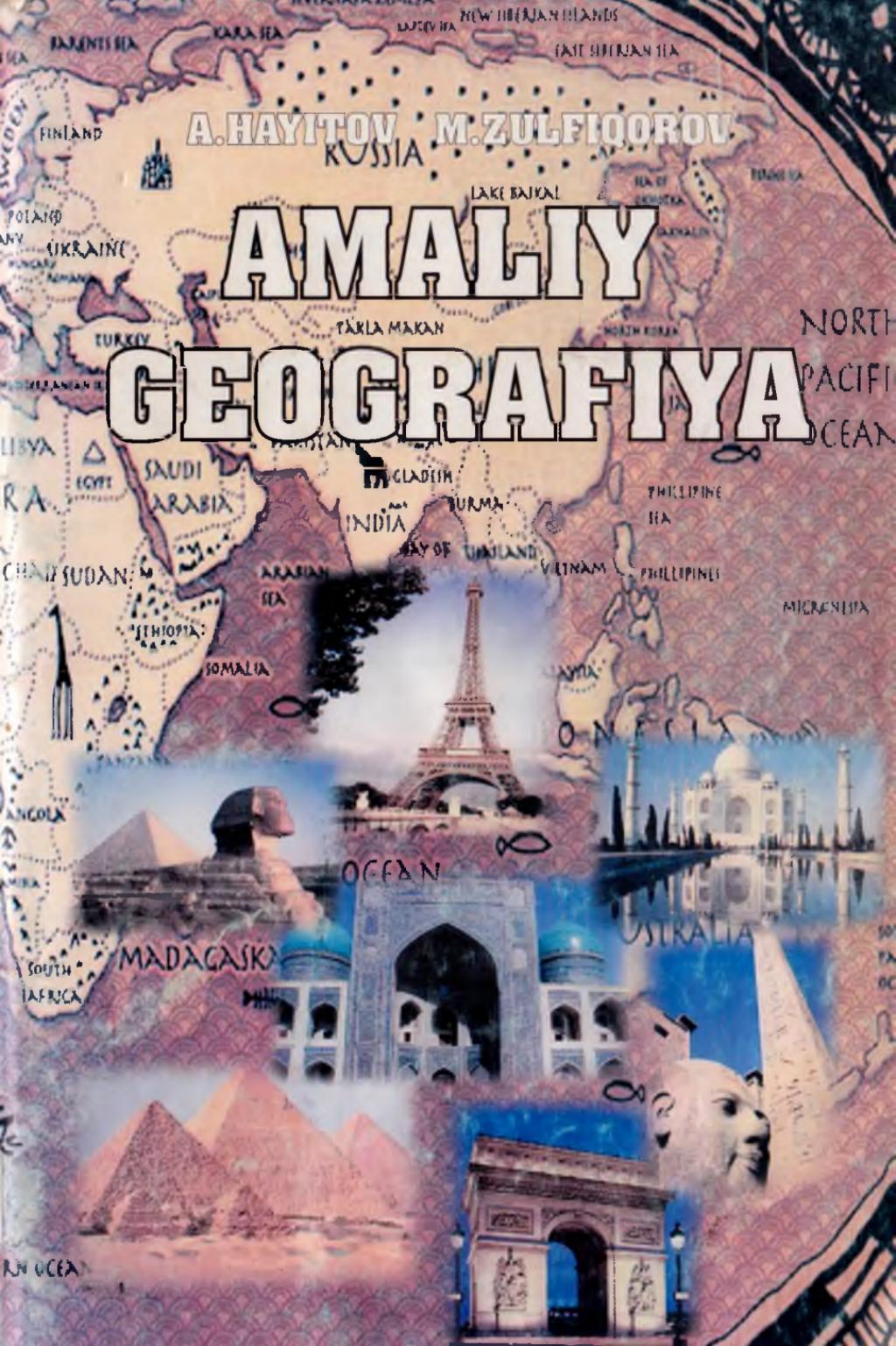

A.HAYITOV M.ZULFIQOROV

AMALIY GEOGRAFIYA

Mazkur o'quv qo'llanmada geografiya fanining amaliy ahamiyati, shuningdek, XXI asrda tabiat va jamiyat o'rta sidagi munosabatlarning bugungi ahvoli hamda mazkur jarayonda kelib chiqayotgan turli salbiy holatlar xususida batapsil ma'lumotlar beriladi.

O'quv qo'llanma ayni shu jihatlariga ko'ra ahamiyatlidir.

Taqrizchilar:

A.MAMATOV, g.f.n.,
Qarshi Davlat Universiteti dotsenti

L.N. ERDONOV, g.f.n.

Ra'no ALLAYEVA,
Qarshi axborot texnologiyalari kolleji
geografiya fani o'qituvchisi

Olim RUSTAMOV,
Maymanoq MXK kolleji oliy toifali
geografiya fani o'qituvchisi

ISBN 978-9943-08-301-1

© A. Hayitov, M. Zulfigorov «Amaliy geografiya». «Yangi asr avlodii»,
2008-yil

KIRISH

Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun talablaridan kelib chiqqan holda geografiyadan olingan bilimlarning nazariy asosini kuchaytirish va uni amalda qo‘llay olish maqsadida ushbu kurs o‘qitilmoqda.

XXI asrga kelib tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosa-batlarning tobora jiddiylashuvi va uning oqibatida kelib chiqayotgan tabiiy, iqtisodiy-ijtimoiy, ekologik salbiy oqibatlar bir tomondan tabiatning, ikkinchi tomondan esa insoniyatning qashshoqlashuviga sabab bo‘lmoqda. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning keng miqyosda taraqqiy etishi natijasida tabiat “aks ta’sirga” duch kelmoqda. Insoniyatning tabiatga ta’siri uning qonunlariga e’tibor bermasligi natijasida ko‘pgina ko‘ngilsiz hodisalar kelib chiqmoqda. Shuning oqibatida bunday hodisalarning oldini olish, tabiat ne’matlari mahsuldorligini ko‘paytirib borish hozirgi kunning dolzarb muammosi bo‘lib qolmoqda. Bu muammoning yechimida boshqa fanlar qatori geografiya fanining ham alohida hissasi bor.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, tabiatni geografiya fani kabi tabiiy-ijtimoiy jabhalarda o‘rganadigan fanning o‘zi yo‘q. Bunda:

Birinchidan, geografiya tabiatning bir bo‘lagini emas, balki uni bir butun, yaxlit holda o‘rganadi, hodisalarni majmuali tahlil qiladi. U yer sharining sayyoraviy-hududiy, mahalliy qonun-qonuniyatlarini yaxshi biladi, ularni tushuntirib bera oladi. Geografiya fani tabiatni muhofaza qilish, ekologik muvozanatni saqlab mustahkamlash, uni boyita borish, insoniyatni har qanday xavf-xatardan saqlab qolishga qaratilgan. Uning xususiyati tabiat va jamiyat qonunlarini yaxshi bilgani va uni

amalda qo'llay olganidandir. Joylarda tabiat boyliklaridan noto'g'ri foydalanish tufayli yuzaga keladigan noxush hodisalarini bartaraf qilish, buzilgan ekologik muvozanatni qayta tiklash, tabiatning go'zalligini saqlab qolishda geografiya fanining xizmatlari katta. Fan- texnika taraqqiyoti jadallahgan hozirgi davrda insoniyat tomonidan tabiatni boshqaradigan geotizimlar yaratilishi, ya'ni konstruksiya qilinishi muhim amaliy ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, *amaliy geografiya* amaliyotda foydalanayotgan geotizimlarning tuzilishi va taraqqiyotida asosiy qonuniyatlarini tartib-tarkibli, tadrijiy jihatdan murakkab bo'lgan tabiat majmualari holatini turli tadbirlarni qo'liash orqali yaxshilash va yangi boshqariladigan geotizimlar yaratish tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni qonuniyatlarini o'rganishga bag'ishlangan chuqur ilmiy-amaliy ishlanmalarni o'zida mujassamlashtiradi.

Amaliy geografiya yo'nalishidagi tadqiqotlarda geografik vazifalarni hal etishning umumiy masalalari ishlab chiqiladi. Nazariy modellar va qarashlar shakllantiriladi, "tabiat-texnika" va "tabiat-inson" hududiy tizimlarining qonuniy tizimlari loyihalanadi, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavfli ekologik vaziyatlarning bashoratlari ishlab chiqiladi.

Amaliy geografiyaning fan sifatidagi asosiy maqsadi geografik ilmiy va amaliy bilimlarni yanada chuqurroq tahlil qilib, tabiat va jamiyatdagi mavjud hamda vujudga kelayotgan tabiiy-geografik, geoekologik, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishning konstruktiv negizlarini ilmiy asoslashdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun o'zaro bog'liq bo'lgan quyidagi vazifalarni hal etish zarur bo'ladi:

- jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni optimallashtirish (qulaylashtirish);
- tabiiy majmualar va ularni o'rganishning ilmiy-amaliy ahamiyatini tushuntirish;
- tabiiy-geografik jarayon va hodisalarini tadqiq qilishning amaliy ahamiyatini bilish;
- inson xo'jalik faoliyati ta'sirida tabiiy muhitning o'zgarishini aniqlash;

- tabiiy sharoit va resurslardan xo‘jalik maqsadlarida foydalanish uchun baholash;
- geografik bashoratlashtirish va uning ahamiyatini tushuntirish;
- ekologik-geografik muammolar va ular yechimining amaliy-geografik asoslarini bilish;
- ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilish muammolari va aholi joylashuvi masalasi yechimining oqilona yo’llarini tushuntirish;
- yirik xo‘jalik korxonalarini joylashtirish va amalga oshiriladigan muhandislik loyihibalarini ekologik-geografik ekspertizasining ahamiyatini bilish;
- geosiyosat va uning nazariy asoslarini bilish;
- O‘zbekistonning geosiyosiy o‘rni va kelajagini baholay olish;
- hozirgi zamon geosiyosat muammolari, ularning sabab va omillarini bilish;
- ishlab chiqarishning texnik-iqtisodiy asoslarini tushunishi;
- tabiiy va inson resurslarini iqtisodiy-geografik nuqtai nazardan baholashni uddalashi lozim.

Amaliy geografiyaning ilmiy-amaliy ahamiyati borgan sari ortib bormoqda. Uning ilmiy yutuqlari va amaliy tajribasidan tabiiy muhitning doimo musaffo, tabiat boyliklarining sermahsul bo‘lishi yo‘lida inson hayoti uchun qulay ekologik sharoitlar yaratishda keng foydalanish asosiy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Geografiya fani bugunga kelib oddiy tasvirlovchi, bilish uchun foydalanadigan fandan eksperimental, tajribaviy-qayta quruvchi konstruktiv yo‘nalishda rivojlanayotgan fanga aylandi. Geografiyaning vazifasi – tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ilmiy asoslash, tabiat va jamiyatning o‘zaro munosabatlarini muntazam yaxshilab borish, hududlarning istiqboldagi rivojlanishida ilmiy jihatdan asoslangan bashoratlashtirish va bashoratlashni ishlab chiqish, bu borada esa birinchi o‘rinda inson hayoti uchun xavfli bo‘lgan hodisalarining oldini olish yo’llarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Amaliy geografiya fanida bilim, ko'nikma va malakalarga qo'yiladigan talablar

O'quvchilar mazkur o'quv kursini to'liq va atroficha o'zlashtirishlari davlat ta'lim standartiga tayangan holda ma'lum nazariy va amaliy bilimlarga ega bo'lishlarini taqozo etadi. Bu borada bilish, uddalay olish va tasavvurga ega bo'lish yo'nalishida o'quvchilarning mavzularni o'zlashtirganlik darajalari nazorat qilinadi. Shuningdek, mavzularni o'rganishga tayanch bo'ladigan bilim va ko'nikmalar, atama hamda tushunchalarni to'liq o'zlashtirishlari kundalik nazoratda bo'lishi maqsadga muvofiq. Nazoratning usullari ko'p. Masalan, test o'tkazish, yozma ish, oddiy savol-javob, atama va tushunchalarga izoh berish kabi yo'llar bilan o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini tekshirish, ma'lum mavzu bo'yicha erkin referat yozish ham ularning mavzularni o'zlashtirganlik darajalarini aniqlashga imkon beradi. Bizningcha, bilimlarni o'zlashtirishda nazariy va metodologik masalalarini uddalay olish, ya'ni nazariy bilim asosida amaliy vazifani bajarish asosiy mavzudan tashqari unga yaqin bo'lgan boshqa mavzular mazmunidan tasavvurga ega bo'lish ham o'quvchilar bilimining mustahkamlashga yordam beradi.

AMALIY GEOGRAFIYADAN MAVZULARNI O'RGANISH USULLARI

1.1. Geografik ta'limotlarni o'rganish

Tabiiy geografik ta'limotlarga geografik zona, geografik landshaft va tabiiy-hududiy komplekslar kiradi.

Geografik qobiq ta'limoti geografiya fanining o'rganish obyekti bo'lgani uchun ham barcha maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari geografiya o'quv predmetlarida to'la va har tomonlama ko'rib chiqilgan. «Amaliy geografiya» darsligida ham geografik qobiqning tabiiy va ijtimoiy muhitga insonning ta'siri va uning oqibatlari hamda ularni o'rganish, baholash va bashorat qilish haqida bilimlar beriladi.

Geografik qobiq ta'limoti XIX asrdan boshlab shakllana boshlagan, 1875-yilda Avstraliyalik geolog Eduard Gyuss litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferani ajratgan, 1910-yilda rus meteorologi P.I. Brounov tomonidan yaxlit geografik qobiq haqidagi g'oya oldinga surildi. XX asrning 30-yillarida akademik A.A. Grigorev tomonidan tabiiy geografik qobiq haqidagi ta'limot ishlab chiqildi. Keyinchalik S.V. Kalesnik tabiiy geografik qobiqni «Geografik qobiq» deb atashni taklif etdi. Mazkur ta'limotni rivojlantirishda I.P. Gerasimov, M.I. Budiko, S.V. Kalesnik, V.M. Kostyakov va boshqalarning ishlari katta ahamiyat kasb etadi.

Geografik zonallik ta'limoti eng qadimgi ta'limotlardan biri va tabiiy geografiyaning asosi hisoblanadi. Geografik zonallik ta'limoti 6-sinf darsligida to'la yoritib berilgan, so'ngra 7-sinfda O'rta Osiyo va O'zbekistondagi tabiat zonalari ko'rib chiqilgan: shamol va suv eroziyasi, o'rmonlarning kesilishi, dashtlarning o'zlashtirilishi, zonalar ichidagi landshaftlarning buzilishi va hokazolar shular jumlasidandir.

Kenglik issiqlik mintaqalarining borligi haqidagi taxminlar antik davrdayoq vujudga kelgan. Ammo u ilmiy yo'nalish sifatida faqat XVIII asrda shakllandi. XIX asrning bиринчи yarmida mazkur ta'limotning rivojlanishiga A. Gumboldt katta hissa qo'shdi. U o'simlik va hayvonot dunyosining iqlimga bog'liq holda zonal tarqalishini aniqladi va balandlik mintaqalanishi qonunini kashf etdi. Zonallik ta'limotining zamonaviy konsepsiysi V.V. Dokuchayev tomonidan ishlab chiqildi.

Keyinchalik geografik zonallik ta'limotini rivojlantirishda S.V. Kalesnik, K.K. Markov, I.P. Gerasimov, V.B. Sochava va boshqalar katta xizmat ko'rsatishdi.

Geografik landshaft ta'limoti amaliy geografiyada boshqa geografiya predmetiga nisbatan kengroq yoritilgan. 14-paragrafda «Landshaft» tushunchasi, tabiiy va antropogen landshaftlar, landshaftlarning morfologik tuzilishi (maydon, joy) haqida to'la va atroficha bilimlar berilgan. Bundan tashqari, loyihalash ishlarida landshaft tahlilini ochib berish va landshaft xaritalarini tuzish usullari 15-paragrafda yoritilgan.

«Landshaft» tushunchasi xalqaro miqyosda keng tarqalgan. Geografik landshaft ta'limotini ishlab chiqishda akademik L.S. Bergning xizmatlari katta. So'ngra ushbu ta'limot S.V. Kalesnik, V.B. Sochava, I.P. Gerasimov, F.N. Milkov va boshqalar tomonidan rivojlantirildi.

Tabiiy hududiy komplekslar ta'limoti ham «Amaliy geografiya»da atroficha ko'rib chiqilgan.

Darslikning 13-paragrafida tabiat kompleksi tushunchasi, tabiat komplekslarining bo'linishi chizma tarzida berilgan. Unda eng katta tabiiy-hududiy kompleks bo'lgan geografik qobiqning bo'linishi chizmasi berilgan. Geografik qobiq ikkita tirik kompleksga, ya'ni quruqlik va suvlikka bo'lingan. Quruqlik esa tabiiy geografik o'lkalar, tabiiy geografik rayonlar, geografik landshaft komplekslariga bo'lingan. Suvlik tabiiy hududiy komplekslar okeanlar, okeanlarning qismlari, dengizlar, qo'ltiqlar va bo'g'ozlarga bo'lingan.

Bundan tashqari 16 va 17-paragraflarda tabiat komplekslarining barqarorligi, uni xo'jalik ishlarida hisobga olish hamda

uning inson tomonidan o'zgartirilishi haqida ham bilim va ko'nikmalar berilgan. Barqaror va barqaror bo'limgan hududlar O'zbekiston misolida ko'rsatilgan, tabiat komplekslarining inson tomonidan o'zgartirilishining asosiy yo'nalishlari ochib berilgan. Madaniy, buzilgan, kuchsiz, o'rtacha, kuchli, juda kuchli va juda o'zgargan landshaftlar ajratilgan.

Ijtimoiy va iqtisodiy geografik ta'lumotlarga quyidagilar kiradi: iqtisodiy geografik joylashish, geografik mehnat taqsimoti, hududiy ishlab chiqarish komplekslari, xo'jalikni hududiy tashkil qilish ta'lumotlari.

Iqtisodiy geografik joylashish ta'lomi. Iqtisodiy geografik joylanish barcha iqtisodiy geografik obyektlar uchun xos (davlatlar, ma'muriy birliklar, iqtisodiy rayonlar, korxonalar, manzilgohlar). Iqtisodiy geografik joylanish ta'lomi umumta'lim mакtablarining 8-sinfida O'zbekiston iqtisodiy geografik joylashishini o'rganish bilan boshlanadi va 9-sinfda mamlakatlar iqtisodiy geografik o'rnnini o'rganish bilan davom etadi. «Amaliy geografiya» kursida ko'proq geosiyosiy o'rin tushunchasiga e'tibor berilgan. Unda geosiyosiy o'rin tushunchasi ochib berilgan va O'zbekistonning geosiyosiy o'rni haqidagi ma'lumotlar keltirilgan. Iqtisodiy geografik joylashish ta'lomitini rivojlantirishda N.N. Baranskiy N.N. Kolosovskiy, I.M. Mayergoyz ishlari katta o'rin tutadi. N.N. Baranskiy (1939) tomonidan iqtisodiy geografik ta'lumot tushunchasining mazmuni va mohiyati ishlab chiqildi. I.M. Mayergoyz (1981) quyidagi iqtisodiy geografik joylashishlarini ajratgan: transport-geografik, sanoat-geografik, agrogeografik, bozor, demografik.

Mehnatning geografik ta'lomi umumta'lim mакtablarining 9-sinfda ko'rib chiqilgan. «Amaliy geografiya» kursida mazkur ta'lumot bo'yicha ma'lumotlar kam. Shuning uchun ushbu kursda mazkur ta'lumot bo'yicha XI bobda, albatta, ma'lumotlar berilishi lozim. Chunki u iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning amaliy ahamiyatiga ega bo'lgan ta'lumotlaridan biridir.

Hududiy ishlab chiqarish komplekslari ta'lomi amaliy geografiya kursida keng yoritib berilgan. Unda quyidagi

masalalar ko'rib chiqilgan: ishlab chiqarish jarayoni, ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning asosiy omillari, sanoat korxonasini joylashtirish va boshqarishni geografik tahlil etish, texnik joylarini asoslashda geografik tadqiqotlar natijalaridan foydalanish va h.k. Mazkur ta'limotning shakllanishi va rivojlanishiga N.N. Baranskiy, N.N. Kolosovskiy, V.M. Chetirkin katta hissa qo'shganlar.

Xo'jalikni va jamiyatni hududiy tashkil qilish ta'limoti ham amaliy geografiya kursida atroflicha yoritilgan. Xo'jalikni tashkil qilish masalalari XI bobda, jamiyatni tashkil qilish masalalari esa darslikning ikkinchi bo'limida keltirib o'tilgan. Mazkur ta'limotning shakllanishi va rivojlanishida A.E. Probst, A.T. Xrushyov, S.A. Kovalyov, B.S. Xoreyev, E.B. Alayevning ishlari katta ahamiyatga ega.

1.2. “Amaliy geografik tadqiqotlar” mavzusini o‘rganishda yer kadastrining mohiyati va mazmuni

Ota-bobolarimiz azaldan yerni e'zozlab kelishgan. Yerga munosabat milliy qadriyat darajasiga ko'tarilgan va bu borada o'ziga xos an'analarimiz ham mavjud.

So'nggi paytlarda tuproqni asrab-avaylash, uning holatini yaxshilash va mo'l-ko'l rizqu ro'z manbaiga aylantirishning chinakam qonuniy asoslari yaratila boshlandi. Ularda yerga nihoyatda tejamkorlik, xo'jalik munosabatida yondashish, iqtisodiyotning barcha sohalarida yerlarni imkon qadar muhofazalash va oqilona foydalanish ruhi singdirilgan. «Yer kodeksi»ni boshqarishning negizini belgilab beruvchi hamda ulardan oqilona va foydalanishga asos soluvchi «Davlat Yer kadastro to'g'risida»gi, «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi Qonunlarning qabul qilinishi dehqonlarga yer resursidan keng ravishda va yuqori samarada foydalanishga yo'l ochib beradi.

«Kadastr» so'zi lotincha so'z bo'lib, «Soliqqa tortiladigan ashyolar ro'yxati» ma'nosini anglatadi. Har bir mamlakatda kadastr rivoji o'z sharoitlari va an'analariga asoslanadi, shuning uchun jahonda aynan bir xil kadastr tizimini topish mumkin emas.

Hozirgi kunda yer kadastrini yarlarning tabiiy ahvoli, ularning xo'jalik va huquqiy holati to'g'risidagi muttasil yangilanib turuvchi ishonchli ma'lumotlar tizimi hisoblanadi. Yer kadastrining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat: yer maydonlariga oid huquqlarni ro'yxatga olish, yarlarning maydoni va sifatini hisobga olish, yarlarni iqtisodiy jihatdan baholash.

Dehqonni yer boqadi va albatta, mehnat qiladigan dehqon uchun yerning holati, tuproqning sifati, yerning past-balandoqligi, chegaralari va yer maydonlarining huquqiy targ'iboti, eroziyaga va sho'rланishga moyilligini bilish juda zarur. Yer uchastkalariga doir shu va boshqa ma'lumotlar yer kadastrining asosiy mazmunini tashkil qiladi.

Bundan tashqari, har bir yerga egalik qiluvchi va yerdan foydalanuvchi yoki uning mulkdori hisoblangan dehqon quyidagilarni bilishi shart:

- yer maydoniga oid huquqlarni, shu jumladan, yerdan foydalanish, yer maydoni chegaralarini o'rnatish, ularga amal qilish va muhofaza qilish;
- yer maydoni to'la yoki qisman olib qo'yilganda zararni qoplash;
- yerga oid da'volarni odilona hal qilish va boshqa huquqiy me'yirlarni ta'minlash.

Kadastr ma'lumotlari dehqonlarga ekin maydonlarini yerning sifati bahosiga (ball bonitetiga) qarab karta asosida joylashtirish, yer maydonlarining o'lchamlari va ularning tuzilishini, moddiy xarajatlarni, mahsulot ishlab chiqarish hajmini, o'g'itlash tizimini, almashlab ekishni rejashtirishda katta yordam beradi. Tuproq bonitetini aniqlash yer maydoniga solinadigan soliq miqdorini, shuningdek, uning narxini baholash imkonini beradiki, bu o'z navbatida asosli miqdordagi kreditlar olish imkonini yaratadi. 1966-yilgacha yarlarni, shu jumladan, ularning maydoni va sifatini faqat ro'yxatga va hisobga olish yo'lga qo'yilgan edi. 2007-yildan boshlab yerni baholash, shu jumladan, tuproq bonitirovkasini aniqlash (tuproq hosildorligini qiyosiy baholash) va yarlarni iqtisodiy baholash (hosildorlik, daromad va xarajatlarni qoplash bo'yicha) ishlari amalga

oshirila boshlandi. Kadastr ma'lumotlaridan asosan, hosildorlikni, mahsulot hajmini, xarid narxlarini muvofiqlashtirish, tuproq hosildorligini oshirishga aloqador ishlarni bajarishda foydalaniladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yerga egalik raqobat muhiti bo'limgan joyda kadastr tushunchasi o'zining asli ma'nosini yo'qotadi. Shuning uchun davlat mulki hukmron bo'lgan davrlarda yer to'lovlari, kredit-garov tizimi, yerning narxini baholash va yer bozori institutlariga amal qilinmas edi.

Yer kadastr hujjatlariga yuzaki yondashish tuproq hosildorligining pasayishiga olib keldi. 1990-yilda o'tkazilgan yer kadastro ma'lumotiga asosan, Respublika bo'yicha o'rtacha ball boniteti 58 bo'lgan bo'lsa, 2000-yilga kelib 55 ni yoki 3 ballga pasayib ketganligi aniqlandi. Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holati yomonlashuviga va o'z navbatida tuproq hosildorligini oshirishga zarur darajada e'tibor berilmay qoldi, oqibatda sug'oriladigan yerlarning 67 foizidan ortig'i turli darajada sho'rlandi, qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligi ancha pasayib, 5000 hektar sug'oriladigan yer qishloq xo'jaligida foydalanib bo'lmaydigan darajaga kelib qoldi.

Yer kadastro hujjatlarida tuproqning tarkibi, o'g'it miqdori, eroziya ta'siri, meliorativ holati va boshqa yerdan unumli foydalanishga salbiy ta'sir qiluvchi ma'lumotlar to'liq beriladi. Ammo bu ma'lumotlarga joylarda to'liq riosa qilinmasligi hosildorlikning pasayishiga sabab bo'lib kelmoqda. Masalan, Respublika bo'yicha yiliga 250-300 ming hektar toshloq, gips qatlamlari, qattiq sho'rangan va tog' oldi yerlariga ekilgan paxtaning gektaridan 10-18 sentnerdan hosil olinadi. Ayni vaqtda shunday yerlarga mevali daraxtlar, beda, sholi, makkajo'xori ekilsa, yuqori hosil olinishi mumkinligi tajribada sinab ko'rilgan.

Shu bois yer kadastro yuritish faqat qayd qilishgina emas, undagi ma'lumotlarni uzluksiz yangilab turishdan va ulardan foydalangan holda kerakli chora-tadbirlarni belgilash hamda ularni amalga oshirish ustidan nazorat olib borishdan iboratdir.

Ma'lumki, istiqbolda xo'jalikni yanada rivojlantirish sug'oriladigan yerlardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish, xo'jaliklarning barcha ichki zaxiralari hisobiga sug'oriladigan yer maydonini ko'paytirish, ularning meliorativ holatini yaxshilash va tuproqning unumdorligini oshirish, hisobga olinadigan hosilning miqdorini keskin ko'paytirish bilan chambarchas bog'liqdir. Bunga faqat yer kadastri hujjatlaridan to'liq foydalangan holda erishish mumkin.

1.3. “Geografik baholash” mavzusida yer resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyatini o'rganish

Bosh qonunimiz – Konstitutsiyaning 55-moddasida «Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummiliy boyliklar, undan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidir» deyilgan.

Atrof-muhitni muhofaza qilish bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonning asosiy boyligi bo'lgan sug'oriladigan yerlarning holati, sifati va ulardan foydalanish darajasini qoniqarli deb bo'lmaydi. Chunki yerlarning sho'rланishi natijasida ularning maydoni yildan-yilga ortib bormoqda. Agar 1990-yilda respublika miqyosidagi sug'oriladigan yerlarning 48,2 foizi sho'rangan bo'lsa, 2000-yilda 64,4 foizga, 2005-yilda 67,4 foizga yetdi. Shundan 36,4 foiz kuchsiz, 18,4 foiz o'rtacha va 12,6 foiz yerlar kuchli sho'rangan. 292 ming gektar sug'oriladigan yer gipslangan, 157 ming gektar yerga esa shag'al va tosh aralashgan.

Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan 26734 ming gektar yerdan suv eroziyasiga uchragani 2700 ming gektarni, shamol eroziyasiga uchragan yer maydonlari 2500 ming gektarni tashkil qiladi. Qishloq xo'jaligida foydalanishga yaroqsiz bo'lgan yer maydoni 84,5 ming gektarni, meliorativ holatini yaxshilashga ajratilgan yer maydoni 79,5 ming gektarni tashkil qiladi.

Agar oxirgi 15 yil ichida 10 ming gektarga yaqin yangi yer o'zlashtirilgan bo'lsa, shu vaqtning o'zida barcha xo'jaliklarning ichki qurilishiga va qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlar

uchun turli qurilishiarga ikki barobardan ortiq sug‘oriladigan yer maydonlari ajratib berildi.

Bulardan tashqari, turli qurilishlar jarayonida yaroqsiz bo‘lib qolgan yer maydonlarini tiklash (rekultivatsiya qilish) tashqi muhitni muhofazalashda juda katta ahamiyatga ega bo‘lsa-da, bu ishga deyarli ahamiyat berilmay kelinmoqda. Buning sababi shundaki, tuproq qidiruv, geologiya qidiruv, yerosti boyliklarini qazib olish, tuproq karerlarini, yo‘l, kanal, gazoprovod, elektrik o‘tkazuvchilari qurilishiga ajratib berilgan yerlar ko‘p yillar davomida tashlandiq holga kelib, tashqi muhitni ifoslantirmoqda. Vaholanki, bunday yerlar o‘rnatilgan tartib bo‘yicha qurilishi bitgandan so‘ng bir oy ichida tiklanib (rekultivatsiya qilinib) oldingi holatga keltirilgan holda yerdan foydalanuvchiga topshirilishi shart.

Bunday salbiy jarayonlar va ularni bartaraf qilishdagi yo‘l qo‘yilayotgan ba‘zi kamchiliklar natijasida qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan yer maydonlari kamayib, ularning unumдорligi pasayib ketishiga va tashqi muhitning ifloslanishiga sabab bo‘lmoqda.

Yer kadastri ma’lumotiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha sug‘oriladigan yerlarning o‘rtacha ball bo‘yicha boniteti 1990-yilda 58 ball bo‘lgan bo‘lsa, 2000-yilga kelib 55 balga tushib qoldi, masalan, Samarqand viloyati bo‘yicha shu davr ichida 10 balga pasaydi.

Ko‘plab o‘tkazilgan ilmiy-tadqiqot ishlari natijalariga asoslanib sug‘oriladigan tuproqlar unumдорligini oshirish va qishloq xo‘jalik ekinlaridan yuqori hosil olish uchun quyidagi meliorativ tadbirlarni o‘tkazish maqsadga muvofiq bo‘ladi:

1. Sug‘oriladigan yerlarning deyarli yarmida kollektor tarmoqlarini qayta qurish, ya’ni ularning uzunligini gettariga 40-50 metrga yetkazish, qolgan maydonlarda esa kapital ta’mirlash ishlari o‘tkazish kechiktirib bo‘lmaydigan vazifalardan biri hisoblanadi.

2. Bu ishlar amalga oshgunga qadar yerosti sizot suviarining oqimini ta’minalash va ikkilamchi sho‘rlanishning oldini olish maqsadida xo‘jaliklararo va xo‘jalik ichidagi zovurlarni har yili 45-50 foizini sifatli qilib tozalab turish zarur.

3. Yerosti sizot suvlari sathini ma'lum bir chuqurlikdan (2,5-3,0 m) pastda ushlab turishga qaratilgan barcha tadbirlar majmuasida o'z aksini topishi lozim.

4. Meliorativ tadbirlar ichida tuproq sho'rini yuvish muhim tadbirlardan hisoblanadi. Bu borada haydalib, yaxshi tekislangan maydonlarda olingan cheklarga suv bostirish yo'li bilan tuproq sho'rini yuvish, bu tadbirni o'tkazishdan oldin barcha mavjud zovur tarmoqlarini ishchi holatga keltirib tozalash, tuproqning sho'ranganlik darajasi, mexanik tarkibi, suv o'tkazuvchanlik xossalalarini hisobga olgan holda sho'r yuvish me'yorlarini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, o'tkazilgan loyiha-qidiruv ishlari natijasi bo'yicha respublikamizda 112,6 ming hektar ixota daraxtazorlari barpo etish, eroziyaga uchragan 170 ming hektar tog' yon bag'irlarida maxsus terrasalarga mevali va manzarali daraxtlar ekish, yirik magistral kanallar, daryolar, suv omborlari, jarliklar qирг'oqlarida 44 ming gektarga yaqin maydonda daraxtazorlar tashkil qilish, 14 ming kilometr yo'llar yoqalab daraxtlar ekish, 301 ta sel suvlarini saqlagichlar qurish, uzunligi 5 ming km bo'lgan daryolar va soylar bo'ylab sohilni mustahkamlash ishlarini bajarish, 3 ming km irrigatsiya shaxobchalarini qayta qurish, eroziyaga qarshi 7,5 ming har xil gidrotexnik inshootlar qurish, 14 ming hektar maydonda yer yuzasini tekislash ishlarini bajarish kerak bo'ladi.

Yer resurslari muhofazasini ta'minlash uchun yer kadastri hujjatlari asosida yerdan faqat belgilangan maqsadda foydalanish, tabiatni muhofaza qilishga oid talablarni o'z vaqtida bajarish, yerning o'zboshimchalik bilan egallab olinishiga va ishlab chiqarish chiqindilari, oqava suvlari bilan ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik, yerkarning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan obyektlarni joylashtirmaslik talab etiladi.

1.4. «Tabiiy komplekslar va resurslarni geografik baholash» mavzusida rekreatsiya resurslarini o‘rganishning ahamiyati

Davlat tomonidan yangidan tashkil qilinayotgan akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarida o‘qitilayotgan fanlar o‘quvchilarni hayotga, mehnatga, ilmga tayyorlashga asos bo‘ladi.

Tabiat komplekslarining dam olish maqsadlarida foydalaniladigan xususiyatlari yoki komponentlari *rekreatsion resurslar* deb ataladi. Masalan, manzarali o‘rmon, dengiz va okean qirg‘oqlari, tog‘ vodiylari, g‘orlar, manzarali chiroqli o‘simliklar, ajoyib relyef shakllari, muzloq yer shular jumlasidandir. Rekreatsiya (tiklash, o‘rnini to‘ldirish)ning ma’nosи keng qamrovli bo‘lib, u odamlarning dam olishi, salomatligini tiklashi, hordiq chiqarishi ma’nosida ishlatalidi. Tabiiy komplekslar yoki landshaftlarni rekreatsion nuqtai nazardan tadqiq qilish asosan landshaftlarning rekreatsion imkoniyatlarini va ularga rekreatsion bosimning ta’sirini baholashdan iborat. Dam olish tashkiliy va ixtiyoriy bo‘lishi mumkin.

Tashkiliy dam olish turli muassasalar tomonidan uyushtiriladi. *Ixtiyoriy dam olish* esa odamlarning o‘z xohishlari bo‘yicha bir yoki bir necha kishi bo‘lib, tanlangan hududlarda uyushtiriladi. Dam olishdan ko‘zlangan maqsad turlicha bo‘lishi mumkin: davolanish, sog‘lomlashtirish, sport va hokazo. Dam olish mavsumga qarab ham turlicha bo‘lishi mumkin. Yozgi dam olish turlari quydagilarni o‘z ichiga oladi: cho‘milish, quyosh vannalari olish, piyoda yurish, davolanish, salomatlikni tiklash, sayr, ekskursiya, qayiq sporti, baliq ovi, turli xil mevalar va qo‘ziqorin terish, otda sayr qilish, alpinizm bilan shug‘ullanish vahokazo. *Qishki mavsumda* quyidagi dam olish turlari bilan shug‘ullanish mumkin: chang‘i sporti, muz osti baliq ovi, sport ovchiligi, davolanish, salomatlikni tiklash uchun piyoda sayr. Rekreatsion baholash obyekti landshaftlar, joylar, urochishe va fatsiya bo‘lishi mumkin. Rekreatsiya komplekslarini joylashtirishni loyihalashda landshaftlarni tahlil qilish yaxshi natija beradi. Bunda turli landshaftlarni rekreatsion maqsadlarda foydalanish darajasiga qarab eng qulay landshaft turi

tanlanadi. Masalan, daryo vodiysi, tog' yonbag'ri, ko'l yoki suv ombori qirg'og'i, tekislik, okean yoki dengiz sohili, o'rmon va boshqalar.

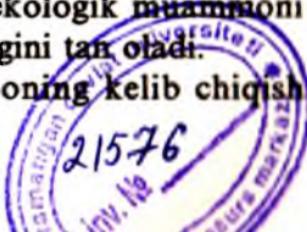
Alohiba rekreatsion komplekslar, dam olish uylari, sanatoriylar, sayyohlik majmularini loyihalashtirayotganda aniq maydonni baholash yaxshi natija beradi. Aniq bir dam olish muassasalari ichki tuzilishini loyihalashda tabiat komplekslarini fatsiya darajasida baholash lozim. Asosiy inshootlarni fatsiyaning relyef sharoiti, suvlari, o'simligi, landshaft manzarasiga qarab joylashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Rekreatsion maqsadlarni baholashda ularni estetik jihatdan baholash ham muhim o'rinn tutadi. Bunda tabiiy sharoit, relyef o'simliklari, landshaft umumiy ko'rinishining estetik jihatdan zavq bera olish imkoniyati hisobga olinadi. Baholashning oxirgi bosqichida tabiiy komplekslarning rekreatsion bosimga barqarorlik darajasi inobatga olinadi.

1.5. Darslarda geografik bashorat tushunchasini shakllantirish usullari

Hozirgi vaqtida geografik-ekologik tushunchalarini shakllantirishga geografiya fani majmuali yondoshadi. Inson va tabiat aloqadorligi masalalari amaliy geografiya fani dasturidan keng o'rinn olgan. «Geografik bashorat» atamasi orqali tabiatdagi o'zgarishlar imkoniyatlariga to'xtalib o'tilgan. Amaliy geografiyada geografik bashoratlash elementlari geografik materialni majmuali o'rganishga qaratilgan.

Geografik-ekologik bashoratlashda tabiatni muhofaza qilishning tabiiy-ilmiy asoslari o'rgatiladi. Tajriba-eksperiment ishlarimizdan ma'lum bo'ladiki, mакtablarning 10-sinfи va akademik-litsey, kasb-hunar kollejlarining quyi kurs talabalarida «Tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilish» mavzusini o'qitishda quydagilarga e'tibor qaratish lozim:

1. Ko'pchilik o'quvchilar geografik-ekologik muammoni hozirgi davrning asosiy muammoси ekanligini tan otadi.
2. O'quvchilar geoekologik muammoning kelib chiqish sabablarini yaxshi anglab yetmaydi.

3. O'quvchilarning asosiy qismi bu muammoni yechishda qanday murakkabliklar borligini qiyinchilik bilan anglaydi. Savol va topshiriqlarga javoblarda xatolikka yo'l qo'yadi.

4. So'ralganlarning ko'pchiligi ekologiyaga oid faoliyatda tozalash inshootlarisiz obyektlar foydalanishga topshirib yuborilganligini, bu esa inson sog'ligi uchun xavfli ekanligini uqtirib o'tadi.

Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, o'quvchilarning geoekologik bilimlari yetarli darajada emas.

O'qituvchi-talabalarga O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi o'rgatilganda tabiiy tizim va komponentlarning aloqadorligi: relyef, geologik tuzilishi, foydali qazilmalar o'rganilayotganda bu boyliklardan tejamkorlik bilan foydalanish, ya'ni tugaydigan boyliklar ekanligi eslatib o'tiladi. Ichki suvlar va suv resurslari o'rganilayotganda suvdan omilkorlik bilan foydalanish suvning O'rta Osiyo va O'zbekistonda notekis taqsimlanganligiga e'tibor qaratiladi. «Amaliy geografiya»ni o'rganish jarayonida geografik bashoratlashning regional muammolari bilan tanishadi. Bunda tabiiy majmualar, ularning o'zgarish xususiyatlari, inson xo'jalik faoliyatining ta'siri bir tomondan, ikkinchi tomondan esa tabiiy majmuadan foydalana bilish, undan xo'jalikda foydalanishning zarurligi, me'yori va miqdorini aniqlab olish kabilarga e'tibor qaratiladi. «Geografik bashoratlash»da talabalarning mustaqil ishlari vositasida berilayotgan bilimlar hozirgi zamon didaktikasi va ta'lim jarayonining hozirgi talablariga javob berishi lozim.

«Geografik ekologik bashoratlash» tushunchasi quyidagi bosqichlar orqali shakllantiriladi:

- inson xo'jalik faoliyatining tabiiy majmuaga ta'sirini to'g'ri baholash;
- geoekologik majmuaga inson faoliyati oqibatlari;
- geoekologik majmuadagi tabiatdan foydalanish oqibatida unda ro'y beradigan o'zgarishlar;
- inson xo'jalik faoliyatining yo'nalishlarini aniqlash (ya'ni tabiatni muhofaza qilish, uning go'zalligini saqlash, qo'lg'a kiritilgan yutuqlar va hokazo).

Bu ishlarni amalga oshirishda taqqoslash, tahlil qilish, sintez, kartalarni qiyoslash, tabiiy majmuaning sxematik modelini tuzish kabi usullardan foydalaniladi.

Tabiiy majmuaning sxematik modeli

Tabiiy majmua komponenti	Tabiiy majmuaning aloqalari					
	1	2	3	4	5	6
1. Relyef va tog' jinsi			Suv eroziyasi yangi relyef hosil qiladi			
2. Havo						
3. Suv	Daryo oqimi, tezligi relyefga bog'liq, tog' jinsiga ko'ra eroziyasi beriluvchi					
4. Tuproq						
5. O'simlik						
6. Hayvonot dunyosi						

Birinchi ustunda tabiat komponenti va tabiiy majmua berilgan. Keyingi ustunlarda esa tabiiy majmua bilan tabiat komponentlari aloqasi berilgan. Tabiiy majmuadagi komponentlar aloqasi relyef va suv misolida ko'rsatilgan. Bu modeldan «geografik bashoratlash»ning birinchi bosqichida foydalaniladi.

Bunda:

Tabiat komponentlarining boshqasiga ta'siri mos keladigan katak to'ldiriladi.

Tabiiy majmuaga tafsif berishda namunali reja bo'yicha modeldag'i to'ldirilgan ustunning mazmunidan foydalaniladi.

Inson xo'jalik faoliyati turini aniqlash tabiiy majmua xususiyatlari asosida bo'ladi.

Birinchi bosqichdan so'ng modelda tabiat komponentlari va uning majmuadagi aloqasi, inson xo'jalik faoliyati ta'siridagi o'zgarishlar, keyingi ikki bosqich geografik bashoratlashda bajariladi.

Ayrim komponentlardagi o'zgarishlar

Tabiat majmudiagi komponent	Tabiiy majmuadagi komponentlar aloqadorligida inson faoliyatini hisobga olish		
I	II	III	IV
Havo		Suv ifloslanishi havo aralashuviga ta'sir qiladi	O'simliklar degradatsiyasi havoga kislorodning kam chiqishiga olib keladi
Havo	Ifloslangan suv havo orqali yana suv havzasiga qaytib tushadi		Daryo qirg'og'ida o'simliklarning yo'q bo'lishi suvning qirg'oqni yuvib ketishiga olib keladi
O'simlik	Havoning ifloslanishi o'simliklarning yo'q bo'lib ketishiga olib keladi	Suvning ifloslanishi o'simliklarning yo'qolishiغا, yerosti suv sathining o'zgarishiga olib keladi	

Jadvalda ayrim komponentlardagi o'zgarishlar berilgan. Tabiiy majmuada inson xo'jalik faoliyatining ayrim komponentlari – havo, suv, o'simliklarda ro'y bergan sifat o'zgarishlari jadvalda yaqqol ko'rindi. O'qituvchi muayyan holatlarda o'quvchilarga u yoki bu komponentdagi o'zgarishlarni, masalan, havoni sanoat va transport ifloslashini, iflos oqar-

svularning havzani ifloslashini, yerosti suv sathida o'zgarishlar bo'lishini, odamlar o'simliklarning kamayishiga sababchi bo'lishini uqtirib o'tadi.

Tabiiy majmuaning sxematik modelidan ko'rindan, o'quv usullari vositasida inson faoliyatining xarakterini aniqlash (foydale qazilmalar qazib olish, yog'och tayyorlash, qishloq xo'jalik ishlari), inson faoliyati natijasida tabiat komponentlaridagi o'zgarishlar (ifloslanish, yemirilish tugab qolish), tabiiy majmuadagi o'zgarishlar oqibatini aniqlash va baholash, inson faoliyati natijasida bo'ladigan o'zgarishlarni aytib berish, tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilishning eng maqbul variantlarini aniqlab, amalda qo'llash kerak bo'ladi.

Foydale qazilmalarni ochiq usul bilan qazib olishda ulkan karerlar hosil bo'lishi, bu esa yer fondining kamayishiga olib kelishi, tabiiy majmuada qazish ishlari olib borish esa havo, yerosti va yer usti suvleri, tuproq va o'simliklarga ham ta'sir qiladi. Tog'-kon ishlari tufayli tabiatda yuz beradigan o'zgarishlarni o'rganish o'quvchilarda bilim va ko'nikmalarining oshishiga va bashoratlashga oid malaka hosil bo'lishiga olib keladi. O'quvchilar bu ishlarni Ohangaron-Olmaliq tumani misolida o'rganadilar.

Tabiiy majmuada antropogen o'zgarishlar ta'sirini majmuiali yondashuv orqali o'quvchilarga o'rgatish lozim. Undagi noqulay o'zgarishlar, foydale qazilmalar qazib olinishi bilan toptalishi, karerdan chiqqan bekorchi jinslar katta maydonlarni egallab yetishini tushuntirish zarur.

O'quvchilar bundan shunday xulosa chiqarishlari kerakki, u yerlarda rekultivatsiya ishlari olib borish zarurligi haqida xulosalar chiqarib, bu yerlarni tekislab yoki relyefga qarab ko'klamzorlashtirish, obodonlashtirish kerakligini tushunib yetadilar.

1.6. Nazariy bilimlarni amalda qo'llash

Tabiat va uning qismlaridagi o'zgarishlar sayyoraviy miqyosda yuz berib, tadrijiy rivojlanish va o'zgarishlar tabiat qonunlari asosida sodir bo'ladi. U jamiyat qonunlariga mos kelmaydi. Lekin tabiat qonunlarini inson mukammal bilishi, idrok qilishi va ularga amal qilishi shart. Mazkur qonun asosida resurslardan xo'jalik maqsadlarida foydalanish uchun bu borada amaliy va nazariy bilimlar to'liq egallagandagina tabiatdan foydalanishda undan samaraliroq natijalarga erishish mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tabiiy resurslardan foydalanishda eskicha ma'muriy-buyruqbozlik usulini qo'llash to'g'ri kelmaydi. Sho'rolar davrida foyda ketidan quvish oqibatida istiqbolda boyliklardan foydalanishda tabiatning ifloslanishi, resurslarning degradatsiyasi, aholi salomatligi darajasi pasayib ketishi kabilar yuz berdi.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng tabiiy resurslardan foydalanishning iqtisodiy omillari ishlab chiqilib, ularga iqtisodiy va ekologik vaziyatlardan kelib chiqib amal qilinmoqda. Tabiatdan foydalanishda bozor iqtisodiyoti sharoitida quyidagilarga e'tibor berish zarur:

- tabiat resurslaridan foydalanishning pulliligi;
- tabiatni muhofaza qilish faoliyatini iqtisodiy rag'batlantirish;
- atrof-muhitni ifloslaganlik uchun jarima to'lash;
- tabiat resurslaridan foydalanish bozorini vujudga keltirish;
- tabiatdan foydalanish bo'yicha narxlarni takomillashtirib borish;
- tabiiy resurslardan foydalanishda pullik tizimga o'tish bozor iqtisodiyoti uchun zarur tamoyildir.

Boylik pul bilan baholanar ekan, undan foydalanish ham pulli bo'lishi kerak. Bunda esa boylikning sifati, qiymati, keltiradigan foydasi kabi iqtisodiy xususiyatlari e'tiborga olinadi.

Suvdan sug'orma dehqonchilikda foydalangani uchun davlatga pul to'lanmas edi. Shuning uchun suvni keragidan ortiq ishlatish, ifoslantirish, zovurlarga tashlash kabi holatlar

yuz berar edi. Boshqa bir joyda esa shu ifloslangan sho'r suvdan foydalaniladi. Agar suvdan foydalanish pulli bo'lsa, har bir xo'jalik o'ziga kerakli suvni oladi, suvni ifloslantirmaydi. Mabodo ifloslantirsa, jarima to'lashga to'g'ri keladi. Bu esa mamlakat miqyosida suvni tejash hamda sifatining buzilmasligiga juda katta foyda keltiradi.

Yerdan foydalanish jarayonida dehqon, fermer, bog'bon, chorvador kabi xo'jalik subyektlari qatnashadi. Yer davlat umumxalq mulki, uni sotish va hadya qilish mumkin emas. U ma'lum muddatga foydalanish uchun beriladi. Yerdan ayniqsa, sug'oriladigan yerdan foydalanganda yer qashshoqlashmasligi, uning meliorativ holatini yaxshilab borish lozim. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yerdan foydalanish uning mahsulorligiga qarab baholanadi. Yerga o'g'it solish, almashlab ekishni yo'lga qo'yish, yerni e'zozlash, uning har bir qarichidan omilkorlik bilan foydalanish zarur.

Odamzotning tabiatdan foydalanish jarayoni murakkab kechadi, tabiat – komponentlar va majmualarning hosilasidir. Tabiat unsurlari o'zaro munosabatda, muvozanatda, aloqada bo'lib, jonli va jonsiz tabiat o'rtasida modda va energiya almashuvi bo'lganligi sababli har qanday tashqi ta'sir ma'lum oqibatlarga olib keladi.

Tabiat boyliklaridan foydalanganda boshqa fan yutuqlari bilan birga amaliy geografiya erishgan ilmiy natijalarga asoslanish samaralidir. Geografiya fani tabiat, aholi, xo'jalikni bir butun yaxlit tarzda o'rganadi. Bunda esa tabiat qonunlarini hisobga olish, unga inson ta'sirining oqibatlarini hisob-kitob qilish va shunga muvofiq ularning oldini olish chora-tadbirlari ishlab chiqiladi.

Amaliy geografiya tabiat resurslaridan foydalanish bo'yicha yetarli darajada tajriba, sinov, ishlab chiqarish amaliyotiga ega. Insoniyat yer sharida sug'orma dehqonchilik bilan 5-6 ming, chorvachilik bilan esa 8-10 ming yildan beri shug'ullanib keladi va bu borada juda katta tajriba to'plangan. Ayniqsa, bu tajribalarning geografiyaga oid tomonlari har bir qiya yon bag'irlarda dehqonchilikda foydalanish uchun yerni haydash, sug'orish, tuproqqa ishlov berishda nishablikni hisobga olib

ko‘ndalangiga yerni haydash, juda ham qiya yerdan yaylov sifatida foydalanish, terrasalar, ihotazorlar bunyod etish, eroziyaga qarshi kurash, gidrotexnik inshootlarni loyihalash va boshqalarni o‘z ichiga oladi.

Sanoat korxonalarini joylashtirishda amaliy geografiyaning tadqiqot usullaridan keng foydalaniladi. Bu borada tog‘ yonbag‘irlari va vodiylarning tabiiy geografik xususiyatlari, ayniqsa, suv va iqlimi omillar, gruntlarning fizik va kimyoviy xossalari e’tiborda bo‘ladi. Tog‘ vodiylarining mahalliy shamollari, soy, daryo oqimining yuqori qismidan boshlanib uning etagi tomon harakatlanadi. Shamol o‘zi bilan havodagi barcha chang va chiqindilarni olib ketadi. Aytaylik, tog‘ vodiysida sanoat korxonalari mavjud bo‘lsa, ularning havoga chiqadigan chiqindilarini vodiy bo‘ylab yoyadi va atrof-muhitni ifloslaydi. Tog‘ vodiylarida sanoat korxonalarini joylashtirishda mahalliy shamollar harakati, albatta, e’tiborga olinishi lozim.

Sanoat ishlab chiqarishida chiqindisiz yoki yopiq qismli texnologiyalarni tadbiq etish maqsadga muvofiqli. Sanoat korxonalari yer usti va yerosti suvlarini ham turli oqova suvlar bilan ifloslaydi. Bu holni ham diqqat-e’tibordan chetda qoldirmaslik lozim.

Xo‘jalikning barcha sohalarida amaliy geografiyaning usul, yo‘l-yo‘riqlari, tavsiya ko‘rsatmalarini hisobga olish tabiatdan foydalanishning samaradorligini oshiradi.

“Amaliy geografiya” kursidan olgan nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash dolzarb masala bo‘lib, kundalik turmushda, yirik texnik loyihalarni amalga oshirish, tabiat boyliklaridan foydalanish turli tabiiy-antropogen jarayonlar rivojlanishining oldini olish, ekologik vaziyatni yumshatish va yakunlash, tabiat muhofazasini amalga oshirish tabiiy muhitning barqaror rivojlanishini ta’minlash kabi bir qancha sohalarda nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash ayni muddaodir.

Kundalik hayotda nazariy bilimlarni amalda qo‘llash turlari nihoyatda ko‘p. Kuz kelishi bilan daraxtlarning barglari to‘kila boshlaydi. Shaharlarda uyum-uyum barglarni yig‘ib, yoqib yuborishadi. Barglarning tutab yonishidan havoda ko‘plab karbonat angidrid gazi ajraladi, hatto daraxtlar atrofida qolgan

barg uyumi daraxtlarning ham yonib ketishiga olib keladi. Barg yonishi bilan atrof-muhit ifloslanadi. Bu esa turli allergik va boshqa kasalliklarning avj olishiga olib keladi. Barglardan qutilishning eng samarali usuli – ularni yig‘ib, o‘ralarga ko‘mib, zichlashtirib, ustidan tuproq bilan yopib, 6 oy yoki 1 yildan so‘ng organik o‘g‘it sifatida foydalanishdir. Xazonlarni bog‘ va gullar tagiga solsak, ularning vegetatsiyasi yaxshilanadi.

Yirik texnik loyihalarni amalga oshirish jarayonida qurilish maydonlarini iloji boricha kichikroq hududga sig‘dirish, atrofdagi o‘simlik va tuproqni zararlantirmaslik, suv havzalarini ifloslantirmaslik, qurilish ishlari tugagandan so‘ng o‘simlik va tuproq qoplamlarini tiklashga alohida e’tibor qaratish zarur. Maydondan, qurilishdan ortib qolgan, lekin yaroqsiz holga kelgan materiallarni, turli texnik chiqindilarni maxsus joylarga olib ketish bilan tabiatning avvalgi holatini tiklashga erishish maqsadga muvofiqli. Bu borada quruvchilar ham fidoiy, tabiatni sevuvchi, uni asrovchi bo‘lishi lozim.

Qiya yon bag‘irlar, sug‘orish kanallari, sohillari, tuproq eroziyasiga moyil bo‘ladigan joylar, cho‘l sharoitida esa qumlar deflyatsiya jarayoniga uchraydi. Bunday jarayonlarning oldini olishda eng oson va qulay usul yon bag‘irlar, qumli cho‘llarda ihotazorlarni vujudga keltirishdir. Daraxtzorlar shamol va suv eroziyasiga qarshi qalqon vazifasini o‘taydi. Suvning toza bo‘lishini ta’minlaydi.

Cho‘l va tog‘ yon bag‘irlarida turli o‘tlar hisobiga yaylovlar mahsuldarligi ortadi, relyefning chuqurlashishi to‘xtaydi. Sug‘orish kanallari bo‘ylarida, tog‘ yon bag‘irlarida, adirlar, qiya tekisliklarda, qumli cho‘llarda daraxtzorlar bunyod etish bilan atrof-muhitning turli tabiiy-antropogen jarayonlar bilan buzilishining oldi olinib yer va yaylovlar mahsuldarligini saqlab qolib samaradorlikka erishiladi hamda tabiatning ko‘rkamligi buzilmay, u yanada go‘zallahadi.

1.7. Mustaqil ishlarni tashkil qilish

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning maqsadi – o'qitish, bilim berish, o'quvchilarni mustaqil bilim olishga o'rgatishdir.

Ta'lif berish negizida ta'lif jarayoni tashkil qilinib, o'qituvchidan alohida tayyorgarlikni talab qiladi. Eng muhimi, har bir o'quvchining bilim olishini hisobga olinmasdan tashkil qilingan dars ularning ta'lif olishlarida har doim ham samara beravermaydi. O'quvchi chegaralanadi, o'qituvchi-o'quvchi munosabatlari mutanosib bo'lmaydi. Agarda o'qituvchi o'quvchiga faqatgina ta'lif berib emas, balki bir-birlari bilan hamkorlikda o'rghanishlariga yo'l berilsa, bilimni o'zlashtirish osonroq kechadi.

Shu bois quyida o'quvchilarni guruhlarga bo'lib, dars tashkil qilish haqida fikr lashamiz. Faol va passiv yoki ularni aralash-tirish usulini ko'rib chiqaylik. Bu holatda o'qituvchi darsda e'tiborni yagona muammoni o'rghanishga qaratadi yoki o'quvchilar diqqati topshiriqlarni bajarishga qaratiladi. Natijada topshiriqnini kimdir tez va aniq, boshqalar esa keyinroq yoki chala bajaradilar. Bu bilan guruhda kuchli, faol o'quvchilar aniqlanadi. Xullas, muammoni oydinlashtirishda faollar o'qituvchiga yordam beradi. Bunday o'quvchilar aniqlangandan so'ng ularni ijodiy xarakterdagи vazifalar berish bilan rag'batlash lozim. Boshqa o'quvchilar ham dars jarayonida e'tiborsiz qolmasliklari uchun qo'shimcha tarqatma materiallar tayyorlash orqali bilim olishlari ta'minlanadi.

Navbatdagi darsga tayyorgarlik ko'rishda unga kerakli jihozlar hozirlash bilan birga oldindan o'quvchilarni xabardor qilish ayniqsa muhimdir.

Misol uchun, O'zbekistonda atrof-muhit monitoringini amalga oshirish mavzusi bo'yicha quyidagicha vazifalar belgilanadi:

1. Atrof-muhit monitoringi.

- A) Dolzarbligi**
- B) Sanoat korxonalari**
- D) Ichimlik suvi muammolari**
- Ye) Tegishli tashkilotlar**

2. Monitoring tadqiqot usullari.

- A) Aerokosmik usul**

B) Kimyoviy usul

D) Landshaftli indikatsiya usuli

Ye) Sanitariya gigiyenik usul

3. Monitoringli tadqiqotlar.

A) Statsionar postlar

B) Marshrutli postlar

D) Kuzatish va nazorat

4. Monitoringni boshqarish usullari.

A) Gidrometeorologiya bosh boshqarmasi

B) «Gidroingeo» ishlab chiqarish boshqarmasi

D) Vazirliklar va qo'mitalar.

O'quvchilar ma'lum darajada darsga taalluqli ma'lumotlarni qo'shimcha to'plagan holda qatnashishlari ta'minlanadi. Shuningdek, o'quvchilar 4 guruhga bo'linib, har bir guruhning sardorlari aniqlangan holda o'quv qurollari, axborotlar, kartalar, kartochkalar, chizg'ich, hisobotlar, darslik, jadval, rasmlar, slaydlar kabi ko'rgazmalar va qo'shimcha tarqatma materiallar bilan ta'minlanadi.

O'qituvchi sardor bilan darsga tayyorgarlik ko'rib, dars jarayonida maslahatchi sifatida qatnashadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, o'quvchilarni mustaqil bilim olishlarini to'g'ri tashkil qilish orqali bilimlarni puxta o'zlashtirish imkoniga ega bo'linadi.

Mustaqil faoliyat nomining o'ziyoq ijodiyotda erkinlikni, fantaziyanı, farazni nazarda tutadi.

Har bir pedagogning ijodiy faoliyatga yondashuvi o'ziga xos xususiyatlar, har xil usullarni qo'llash bilan ifodalananadi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Mustaqil ish va ma'ruzalar

2. Ko'rgazmali va ijodiy buyumlar

3. Geografik insholar va yig'ma kitobchalar

4. O'yinchoqlar, geografik kubiklar, elektron tablo

5. Qiziq voqealar to'plami «Eng, eng, eng...»

6. Fotoko'rgazmalar va fotomontajlar

7. «Yetakchi mamlakatlar»

8. Ayrim mamlakatlar va shaharlar bo'yicha taklifnomalar, markalar, nishonlar, albomlar

9. Bukletlar, yo'l-yo'riqnomalar, risolalar, loyihalar
10. Mavzuli tanlov: «Sos», «Ularni saqlab qolish shart» va shu kabilar
11. Siyosiy shiorlar tanlovi: «Turkiston – umumiy uyimiz» va shu kabilar
12. Krossvordlar, rebuslar va boshqa turdag'i o'yinlar.

An'anaviy ko'rgazmali qo'llanmalar, xaritalar, jadvallar, chizmalar, kartogrammalar va diagrammalardan tashqari har bir o'qituvchi o'zining o'quvchilari bilan metodik va ko'rgazmali qo'llanmalarini tayyorlashi mumkin. Har xil maketlar, gips va ganchdan yasalgan figuralar, lepkalar va boshqalar ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish sohalarini, aholiga xos xususiyatlarni, madaniyat va tarixiy obyektlarni ifodalagan jonsiz obrazlar shular jumlasiga kiradi.

Bilimlar va axborotlarni ma'lum bir belgi bo'yicha tartiblashtirish va tizimlashtirish maqsadida xilma-xil ma'lumotnomalar va lug'atlar tayyorlash mumkin. Masalan, «Millioner shaharlar», «Yevroosiyodagi geografik obyektlar lug'ati», «Toponomik lug'at», «Mamlakatlar va kontinentlar bo'ylab» va hokazo.

Ko'pchilik o'quvchilarning markalar, ko'krak nishonlari, taklifnomalar va boshqalarni to'plashga bo'lgan ishtiyoqini hisobga olgan holda mavzuli albomlar tayyorlash mumkin. «Hammasi Hindiston haqida», «Yaponiya san'ati», «Afrika xalqlarining turmushi, urf-odatlari», «Uzoq va yaqin Amerika» kabilar shular jumlasidandir.

Bularning barchasi geografiya kabinetida o'quv-metodik qo'llanma turlarini yana ham ko'paytirishga, darslarni esa qiziqarli, o'ziga xos tarzda o'tishga imkon beradi.

**Tabiiy fanlar kafedrasiga qarashli geografiya fani bo'yicha o'quvchilarning
mustaqil ish rejisi**

(II-semestr 10 soat)

T/r	Mavzu	O'tka-zilgan muddati	O'tkazilish turi
1.	Ekologik muammolar, ularning kelib chiqish sabablari. Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda geografik ekspertizalarining ahamiyati		Geografik ekologik eksperitza asoslari mavzusi asosida referat tayyorlash. 6 s
2.	Xo'jalik tarmoqlari va ularning turlari. Ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi asosiy omillar		Ishlab chiqarishning texnik iqtisodiy asoslari mavzusi asosida chizma tayyorlash. 6 s
3.	Tabiiy boyliklar va uning turlari. Rekreatsion resurslarni iqtisodiy baholash. Turistik reja va tabiiy resurslardan oqilona foydalananish		Tabiiy va inson resurslari, ularni iqtisodiy-geografik baholash mavzusi asosida test savollari va boshqotirmalar tayyorlash. 6 s
4.	O'zbekistonning geosiyosiy kelajagi. O'zbekistonning davlatlar o'rtaсидаги munosabatlari		I.A.Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asari asosida referat tayyorlash. 6 s
5.	Rossiyaning geosiyosiy munosabatlari. Rossiya-O'zbekiston munosabatlari, ularga xos dinamik hususiyatlar		Matbuot xabarlari asosida ma'ruza tayyorlash. 6 s

Tabiiy fanlar kafedrasiga qarashli geografiya fani bo‘yicha o‘quvchilarning mustaqil ish rejasi

(I-semestr 7 soat)

Thr	Mavzu	O‘tka-zilgan muddati	O‘tkazilish turi
1.	Tabiiy geografik tadqiqotlar, ularning turlari. Atrof-muhit, og‘ir metal-lar miqdori ortib ketishi-ning inson salomatligiga ta’siri		Amaliy geografik tadqiqotlar mavzusida referat tayyorlash. 6 s
2.	Tabiiy va sun’iy omillar, ularning turlari. Tabiiy va sun’iy omillar ta’sirida yuzaga keladigan jarayonlar		Tabiiy geografik jara-yonlar mavzusi asosi-da albom tayyorlash. 8 s
3.	Jamiyat va tabiatning o‘zaro ta’siri, uning asosiy bosqichlari. Tabiat komplekslarining inson tomonidan o‘zgartirilishi		O‘z hududining inson tomonidan o‘zgarishi haqida ma’ruza tayyorlash. 6 s
4.	O‘zbekistonda atrof-muhit monitoringini amalga oshirish.		O‘tilgan mavzu asosi-da savollar, boshqo-tirmalar tayyorlash. 8 s

Mustaqil va amaliy ishlar yuzasidan topshiriqlar

1. Siz yashab turgan joyda “Amaliy geografiya” kursi nazariy bilimlariga zid keladigan qanday voqeа va hodisalar yuz bermoqda, ularni bartaraf qilish haqida sizning fikringiz qanday?
2. Siz mutaxassis sifatida “Amaliy geografiya” kursi bo‘yicha oлgan bilimlaringizni qanday qo‘llaysiz?
3. Siz yashab turgan hududda qanday mahalliy tabiiy hodisalar rivojlangan? Ularni o‘ргanib, oldini olish tadbirlarini ishlab chiqing va guruhda muhokama qiling.
4. Siz yashab turgan tumanda tabiat muhofazasiga oid qanday muammolar mavjud? Ularni qanday hal qilish zarur? Ularning ilmiy geografik tomonlarini tahlil qilib ko‘ring va o‘qituvchingga fikrlarini biling.
5. O‘zingiz yashab turgan shahar yoki qishloq tabiiy geografik jihatdan qanday joyda bunyod etilgan? Bu masalada guruhda munozara uyuشتiring.
6. O‘zingiz yashab turgan viloyatda ijtimoiy infratuzilmaning qaysi tarmoqlari rivojlangan, ularga iqtisodiy geografik tavsif yozing.
7. Siz yashab turgan hududning ixtisoslashuvi va geografik mehnat taqsimotida tutgan o‘rnini ta’riflang, hudud tabiiy sharoitiga uning mehnat taqsimoti qanday ta’sir ko‘rsatishini izohlab bering.
8. Siz yashab turgan hududda qaysi suv havzalari (kanal, zovur, suv ombori, daryolar mavjud) va ularni qanday omillar ifloslantirmoqda? Bu haqda guruhda munozara uyuشتiring.
9. Siz yashab turgan hududda yer resurslarining hozirgi ahvoli qanday, ular o‘zgarishiga qaysi omillar ta’sir ko‘rsatadi? Guruhda muhokama qiling.
10. Orolbo‘yi, Orol dengizi muammosini hal qilish yuzasidan sizning fikringiz qanday? Bu muammoning geoekologik jihatlari bo‘yicha guruhda munozara o‘tkazing.
11. Yashab turgan joyingizda qanday sanoat korxonasi, gidrotexnik inshoot mavjud? Ulardan biriga reja asosida ekspertiza xulosasi tayyorlab, uni guruhda muhokama qiling.

12. Siz yashab turgan hududda yaqin 5 yilgacha tabiiy muhitda bo‘ladigan o‘zgarishlarning asosiy yo‘nalishiarini ishlab chiqib, shu asosda uning bashoratini aniqlang.

13. Yashab turgan hududingiz asosiy tabiat komponentlari bashorati xususiyatlari to‘g‘risida fikringiz qanday? Shu mavzuda guruhda ilmiy munozara uyuştiring.

14. Yashab turgan joyingizni rekreatsiya nuqtai nazaridan baholashning asosiy mezonlarini ishlab chiqib, uni guruhda muhokama qiling.

15. Yashab turgan joyingizda issiqlikning vegetatsiya davridagi yig‘indisi va yog‘in miqdorining yil davomidagi miqdorini aniqlab, ularni qaysi ekinlarning to‘liq rivojlanishi hamda pishib yetilishiga yetarli yoki yetarli emasligini tushuntiring.

16. Siz yashab turgan hududda tabiat boyliklaridan foydalanish bilan tabiiy komplekslarning o‘zgarish rejimini qanday qilib optimallashtirish mumkin?

17. Siz yashab turgan hududda tuproqlar, suv havzalari, yaylovlarning barqarorlik xususiyatlari qanday holatda? Shu haqda guruhda munozara uyuştiring.

18. Yashab turgan joyingizda sug‘orish kanallari va zovur tarmoqlari landshaft nuqtai nazaridan to‘g‘ri loyihalanganmi, agar noto‘g‘ri bo‘lsa, uning asosiy sabablari nimalardan iborat?

19. Landshaft kartasi asosida o‘zingiz mustaqil ravishda biror hududning tabiiy sharoiti va resurslarini tahlil qilib ko‘ring. Olingan natijalarni guruhda muhokama qiling.

20. Yashab turgan hududingizda joy, maydon va fatsiya bo‘yicha misollar keltiring.

21. Yashab turgan hududingizda qanday geografik muammolar mavjud? Ularni aniqlab mantiqiy tahlil qiling (kelib chiqish sabablari, atrof-muhitga chiqarayotgan turli chiqindilarning tuproq, suvni ifloslashi). Atrof-muhitning ekologik holatini yaxshilash uchun qanday chora-tadbirlar ko‘rish kerakligini guruhda munozara uyuştirib muhokama qiling.

22. Siz yashab turgan hududda tabiiy resurslardan qanday foydalaniladi? Yaylovdan chorvachilikda foydalanishning ekologik oqibatlari. Shu asosda guruhda munozara uyuştiring.

23. Hozirda sug'oriladigan yerlardan oqilona foydalanish tamoyillariga amal qilinayaptimi? Yerdan noto'g'ri foydalanishning sabablari nimada, hududda qanday noxush jarayonlar mavjud va ularga qarshi qanday ishlar olib borilmoqda? Guruhda ilmiy munozara qilib uni munozara qiling.

24. Siz yashab turgan hududda tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar qanday tarzda sodir bo'lmoqda, sanoat korxonasi va boshqa xo'jalik obyekti atrof-muhitga qanday ta'sir ko'rsatmoqda, shular to'g'risida munozara uyuştiring.

25. Siz yashab turgan joy atrof muhiti qanday va ular qaysi antropogen omillar ta'sirida o'zgargan yoki ifloslangan? Tahlil qilib uni daftaringizga yozing va shu masala bo'yicha guruhda munozara uyuştiring.

26. Siz istiqomat qilayotgan qishloq yoki shaharda turli muhandislik obyektlari geografik jihatdan to'g'ri hisobga olinganmi? Aytaylik, avtomobil yo'llari, sanoat korxonalarini, ko'p qavatlari uylari, dam olish uylari va boshqalar. Shu masalada guruhda muhokama va munozara uyuştiring.

27. Siz yashab turgan hududda ekin ekiladigan yarlarning ahvoli qanday, bu yerda qanday tabiiy jarayonlar yuz bermoqda? Ularning oldini olish uchun qanday tadbirlar qo'llash mumkin? Shular xususida guruhda munozara uyuştiring.

NAZORAT ISHLARI UCHUN ISHLANMALAR

2.1. Og‘zaki so‘rash uchun savollar

1. Amaliy geografiya fani nimani o‘rgatadi? Uning maqsadi va vazifalari.
2. Amaliy geografiyaning tadqiqot usullari va ilmiy yo‘nalishlari haqida tushuncha bering.
3. Amaliy geografiyani o‘rganishning amaliy ahamiyati nimada? Yer shari tabiat qonunlarini o‘rganishning ahamiyati.
4. Amaliy geografiyaning asosiy yo‘nalishlari nimalardan iborat? Agrogeografik tadqiqotlar yo‘nalishi haqida tushuncha bering.
5. Qishloq xo‘jalik yerlari qanday tartibda amalgga oshiriladi?
6. Yerlardan foydalanish jarayonida uning mahsulдорligini yaxshilash tadbirlari haqida ma’lumot bering.
7. Muhandislik geografiyasining ta’riflari, uning maqsadi va vazifalarini tushuntirib bering.
8. Sanoat korxonalarini joylashtirishda muhandis geografik tadqiqotlardan maqsad nima?
9. Gidrotexnik inshootlarni loyihalashda muhandis geografik tadqiqotlarning maqsadi va mazmuni nimada?
10. Yo‘l qurilishini loyihalashdagi muhandis–geografik tadqiqotlari haqida ma’lumot bering.
11. Tabiiy geografiyaning maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
12. Inson salomatligining atrof-muhit bilan bog‘liqligi nimalarda ko‘rinadi?
13. Atrof-muhitning holati inson salomatligiga qanday ta’sir qiladi?
14. Ob-havoning o‘zgarishi bilan inson salomatligi o‘rtasida qanday bog‘liqlik bor?

15. Tabiat va jamiyat o'rtasida o'zaro munosabat deganda nimani tushunasiz?

16. Tosh va yangi tosh asrlarida tabiat va jamiyat o'rtasida o'zaro munosabatlar mazmuni nimalardan iborat bo'lgan?

17. Neolit davrining ikkinchi yarmida O'rta Osiyoda ishlab chiqarishning rivojlanishi va uning tabiatga bo'lgan ta'sirining oqibatlari qanday bo'lgan?

18. Urug' qabila tuzilishida O'rta Osiyoning taraqqiyoti va uning atrof-muhitga ta'siri haqida nimalarni bilasiz?

19. Yirik feodal davlatning paydo bo'lishi O'rta Osiyo tabiatining o'zgarish alomatlari haqida gapirib bering.

20. Fan va texnika taraqqiyotining jamiyat ishlab chiqarishga ta'siri deganda nimani tushunasiz?

21. XX asrning ikkinchi yarmida boshlangan fan va texnika inqilobining mohiyati nimadan iborat?

22. Fan va texnika taraqqiyotining tabiat boyliklaridan foydalanishni kuchaytirishdagi ahamiyatini tushuntirib bering.

23. Tabiatning aks ta'siri to'g'risida nimalarni bilasiz va tabiat resurslaridan foydalanish me'yori deganda nimani tushunasiz?

24. Tabiat resurslarining qashshoqlanishi yoki ifloslanishi qanday yuz berishi mumkin?

25. Tabiatda ekologik muvozanat va uning buzilishi sabablari to'g'risida nimalarini bilasiz?

26. Ekologik muvozanatning buzilish oqibatlari deganda nimalar nazarda tutiladi?

27. Tabiat resurslaridan kompleks foydalanish degani nimani anglatadi?

28. Sug'oriladigan yerlar – vohalarning hozirgi meliorativ holatidagi muammolar nimalardan iborat?

29. Vohalarda tuproq sho'rланishi va uning oldini olish haqida nimalarni bilasiz?

30. Sug'oriladigan dehqonchilikda suvdan foydalanishni takomillashtirish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish lozim. O'zbekistonda yana qanday geografik muammolar mavjud?

31. Tabiat komplekslari nima, ular qanday o'rganiladi? Landshaftning morfologik birliklari nimalardan iborat?

32. Fatsiya, maydonning geografik xususiyatlarini tushuntirib bering. Landshaftning geografik obyektlari nimalardan iborat?

33. O'lkaning tabiiy sharoit va resurslarini o'rganishda nima uchun landshaft tahlili o'tkaziladi?

34. O'rta va mayda mashtabli xaritalar asosida o'lkaning tabiiy sharoiti va resurslarini o'rganishda nimalarga e'tibor beriladi?

35. Yangi yerlarni o'zlashtirish va sug'orishga tayyorlash maqsadida landshaft tahlilining mazmuni nimalardan iborat?

36. Sanoat korxonalarini qurish, loyihasini amalga oshirishdan oldin hududda landshaft tahlili o'tkazishdan maqsad nimada?

37. Tabiatda bo'ladigan tabiiy tadrijiy o'zlashtirishlar va TKlarning taraqqiyoti o'rtasida qanday o'zaro bog'liqliklar bor, so'zlab bering.

38. Tabiat komplekslari nima, ular qanday o'rganiladi? Tabiiy geografik rayonlashtirish deganda nimani tushunasiz, u qanday amalga oshiriladi va uning asoslarini tushuntirib bering.

39. Rayonlashtirish taksonomik birliklarining mohiyati nimadan iborat?

40. O'rta Osiyoning tabiiy geografik rayonlashtirish tarixini tushuntirib bering. Unda O'zbekiston qanday taksonomik birliklarni o'z ichiga oladi?

41. Tabiat komplekslarining barqarorligi deganda nimani tushunasiz va barqarorlikni belgilovchi omillar to'g'risida nimalarni bilasiz?

42. Tabiat komplekslari barqarorligi darajasini aniqlovchi mezonlar asosida tushuntirib bering.

43. Tabiat komplekslari barqarorligi darajasi bilan sug'oriladigan dehqonchilik o'rtasida qanday bog'liqliklar bor?

44. Tabiat komplekslari barqarorligi xususiyatlari bilan yaylov chorvachiligini rivojlantirish yo'nalishlarida qanday o'zaro aloqa va bog'liqliklar sodir bo'ladi?

45. Daryolarning o'z-o'zini tozalash xususiyatlari va atrof-muhit o'rtasidagi bog'liqliknini qanday tushunasiz?

46. Yerlarning o'z-o'zini tozalash va qayta tiklanishi to'g'risida nimalarni bilasiz?

47. Inson mehnat faoliyatining tabiat bilan bog'liqligini tushuntirib bering.

48. Tabiatda o'zgarishlar qanday kuchlar ta'sirida yuz beradi. Inson ta'sirida tabiiy sharoitning o'zgarishlarini tushuntirib bering.

49. Tabiat komplekslarining o'zgarganlik darajalari va ularni aniqlovchi mezonlar to'g'risida so'zlab bering va har bir o'zgarish toifalari qanday belgilarni farq qiladi?

50. Kuchli o'zgargan TK bilan o'zgarmagan TKlar orasida qanday farqlar mavjud?

51. Juda kuchli o'zgargan TKlar bilan kuchsiz o'zgargan TKlar orasida qanday farqlar bor?

52. O'zingiz yashab turgan hududda TKlarning o'zgarganlik darajasini mavjud mezonlar asosida aniqlang.

53. Tabiat komplekslarining o'zgarganligi ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari deganda nimani tushunasiz?

54. Inson xo'jalik faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish va tabiiy muhit o'zgarishi oldini olishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida so'zlab bering.

55. Vohalarda tabiiy boyliklardan foydalanishni optimallashtirish deganda nimani tushunasiz?

56. Tabiiy geografik baholash deganda nimani tushunasiz va tabiiy geografik baholashning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?

57. Tabiiy geografik baholashning usullarini tushuntirib bering, yerlarni dehqonchilik uchun o'zlashtirish va sug'orish maqsadida baholash qanday amalga oshiriladi?

58. Agroqlimiy resurslar deganda nimani tushunasiz? Issiqlik va namlikning ekinlar vegetatsiya davridagi ahamiyatini tushuntirib bering.

59. O'zbekistonda issiqlik resurslari qanday taqsimlangan? Ularning g'o'za navlari rivojlanishi va paxtaning pishib yetilishidagi ahamiyati haqida so'zlab bering.

60. Tog' yon bag'rilarida issiqlik va namlik miqdorining taqsimlanish qonuniyatlari nimalardan iborat? Respublikaning shimoliy va janubiy hududlarida balandlik bo'yicha issiqlik va yog'in miqdorining taqsimlanishida qanday farqlar mavjud?

61. Rekreatsiyaning ma’nosи va maqsadlarini tushuntirib, tabiat komplekslarini rekreatsiya maqsadlarida baholashning asosiy tamoyillarini ta’riflab bering.

62. Rekreatsiya jihatidan baholashda qo’llaniladigan ilmiy usullar to‘g’risida nimalarni bilasiz? Tekislikdagi TK larni baholashda nimalarga ahamiyat beriladi?

63. Geografik bashoratlasing va bashoratning umumiy ta’rifini bering. Bashoratning amaliy ahamiyati nimalardan iborat?

64. Bashorat va reja o‘rtasida qanday farq bor? Bashoratning variantlari nima uchun ko‘p bo‘ladi? Uning muddatlari to‘g’risida gapirib bering.

65. Bashoratlarning ilmiy usullarini sanab o‘ting va landshaftli indikatsiya usuli to‘g’risida gapirib bering.

66. Tabiat komponentlarining bashoratli xususiyatlari deganda nimalarni tushunasiz?

67. Relyef va uni tashkil qilgan tog‘ jinslarining bashoratli xususiyatlarini so‘zlab bering.

68. Tuproqning bashoratli xususiyatlari to‘g’risida nimalarni bilasiz va o‘simlik olamining bashoratli xususiyatlarini aytib bering.

69. Bashoratlasing hududiy turlarini ko‘rsating. Dunyo miqyosidagi bashoratlasingning ahamiyati haqida so‘zlab bering.

70. Hududiy bashoratlasing qanday o‘lkalarga yoki suv komplekslariga xos hamda mahalliy bashoratlasing qanday hududlar uchun qo’llaniladi?

71. O‘zingiz yashab turgan hududda TK larning o‘zgarganlik darajasini mavjud mezonlar asosida aniqlang!

72. Ustyurt platnosining TK larini bashoratlasing asoslari va bashorat natijalarini to‘g’risida so‘zlab bering.

73. Tog‘ oldi va tog‘ balandliklari mintaqasidagi TK larning o‘zgarishlarini bashoratlasing va bashorat natijalarini Mirzacho‘l misolida tushuntirib bering.

74. «Monitoring» atamasining ta’rifi va uning kelib chiqishini tushuntirib bering. Monitoringning maqsadi va vazifalarini bayon eting.

75. Monitoring tizimi deganda nimani tushunasiz? Monitoring turlarining vazifasi nimalardan iborat? Biosfera monitoringini qanday tushunasiz?

76. Geologik tizim monitoringining vazifasi nimalardan iborat?

77. O'zbekistonda atrof-muhit monitoringini amalga oshirishning qanday dolzARB masalalarini bilasiz? Atrof-muhit monitoringi tadqiqot usullarini aytib bering.

78. O'zbekistonda muntazam amalga oshiriladigan monitoringli tadqiqotlar tizimi to'g'risida nimalarni bilasiz?

79. Atmosfera havosini monitoringli kuzatish va nazorat qilish qanday amalga oshiriladi?

80. Suv havzalari, tuproq, yerosti suvlarining boshqaruvi qanday amalga oshiriladi?

81. O'zbekistonda atrof-muhit monitoringi boshqaruvi qanday amalga oshiriladi?

82. «Ekspertiza» tushunchasiga ta'rif bering, ekspertiza qanday amalga oshiriladi?

83. Ekspertiza natijalari yuzasidan o'tkaziladigan ishlarning muddati va mazmunini tushuntirib bering.

84. Ekspertiza uchun zarur bo'ladigan turli ma'lumotlar va kartografik materiallar to'g'risida nimalarni bilasiz?

85. Loyihaning atrof-muhitga ta'sirini oldindan baholash deganda nimalarni tushunasiz va ekspertizaning xulosalari nimalardan iborat bo'ladi?

86. Ekologik-geografik ekspertiza tarixi to'g'risida nimalarni bilasiz?

87. O'zbekistonda sanoat korxonalarini joylashtirish bo'yicha ekspertizaning mazmuni nimalardan iborat?

88. O'zbekistonda qurilish amalga oshirilgan gidrotexnik inshootlarning asosiy kamchiliklari nimalardan iborat?

89. Suv omborlari loyihasini ekspertiza qilish natijalarini So'x suv omborlari misolida tushuntirib bering.

90. Dunyo «issiqxonasi» deganda nimani tushunasiz? Kelajakda nima atmosfera havo harorati ko'tarilishi bilan bog'liq oqibatlarga olib keladi?

91. Yer atmosferasidagi ozon qatlaming ahamiyati to'g'risida nimalarni bilasiz?

123. Irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini asoslashda geografiyaning o'rni haqida gapirib bering.

124. Suv omborlarini loyihalashda, geografik asoslashda ilmiy xizmati nimalardan iborat?

125. Sanoat korxonalarini joylashtirishda geografik nuqtai nazardan nimalarga e'tibor berish kerak?

126. Shaharsozlik loyihalarini amalga oshirishda geografiyaning vazifalarini tushuntirib bering.

127. Soha kompleks dasturlarini amalga oshirishda geografiyaning ahamiyati to'g'risida nimalarni bilasiz?

128. Suv omborlari yechimida sug'oriladigan ishlari dasturini amalga oshirishda geografiyaning amaliy tadqiqot ishlari mazmuni va vazifasini izohlang.

129. Tabiat muhofazasi va ekologik muammolar yechimida geografiyaning o'rni nimadan iborat?

130. Kompleks regional loyihalarni amalga oshirishda geografiyaning o'rni to'g'risida nimalarni bilasiz?

131. Cho'llashish va uning rivojlanish hududlari va omillari to'g'risida nima deya olasiz?

132. Cho'llashishni o'rganish va uning oldini olishda geografiyaning vazifalari nimalardan iborat?

133. Orol dengizi va Orolbo'yи muammolarini hal qilishda geografiyaning ahamiyatini tushuntiring.

134. Falsafiy hodisalarining oldini olishda geografiyaning vazifasi nimalardan iborat?

135. Tabiatdan foydalanishda nazariy va amaliy bilimlarni egallash nima uchun zarur?

136. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tabiiy resurslardan foydalanish tamoyillariga amal qilish zarurligini tushuntirib bering.

137. Tabiatdan foydalanishda amaliy geografiyaning vazifasi nimalardan iborat?

138. Geosiyosat fanini o'rganish uchun yana qaysi fanlar bo'yicha bilimlar bo'lishi taqozo etiladi?

139. Qanday omillar geosiyosiy omillar hisoblanadi, geosiyosat fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

140. «Geosiyosat» tushunchasi qachon va kim tomonidan fanga olib kirilgan?

141. Geosiyosat bosqichlariga qaysi bosqichlar kiritiladi? Geosiyosat bosqichlari deganda nimalarни tushunasiz?

142. Versal shartnomasining asosiy mohiyati nimadan iborat edi?

143. Antanta va «Uchlik ittifoqi»ga asos solishning sababları va uning tub mohiyatini tushuntirib bering.

144. Sobiq ittifoqning paydo bo'lishi va parchalanishi qaysi bosqichlarga to'g'ri kelgan?

145. Geosiyosatning asosiy kategoriyasini aniqlang. Chegaralarning qanday vazifalarini bilasiz?

146. Chegaralar qanday vazifalarni bajaradi? «Bufer davlat va zona»larga misollar keltirib daftaringizga yozing.

147. Geosiyosiy tahlilning eng muhim elementi nima? Davlat kuch-quvvatini nimalar belgilab beradi?

148. Geosiyosiy raqobat qanday xususiyatga ega? Geosiyosiy yo'nalishlar qanday vazifalarni bajaradi?

149. Arastu qaysi asarida tabiiy sharoitning xalqlar xarakteriga ta'siri to'g'risida muhim fikrlar aytgan? Geografik determinizm deganda nimani tushunasiz?

150. Jan Boden, Dittmar tabiiy sharoitning ijtimoiy hayot jarayonlari rivojlanishiga ta'siri haqida qanday fikrlar aytganini daftaringizga yozing.

151. Nima uchun insoniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlari darajasida qolib ketgan qabilalar hozirgi paytda faqat tabiiy sharoiti qulay bo'lgan ekvatorial o'rmonlarda saqlanib qolgan?

152. Makon deganda F. Ratsel nimani tushungan?

153. F. Ratsel ekspansiya to'g'risida qanday fikr bildirgan va Ratsel davlatning xususiyatlariga nimalarни kiritgan?

154. Davlat to'g'risida R. Chellin qanday fikr bildirgan?

155. Jahonda birinchi geosiyosatchilar maktabining asoschisi kim?

156. Xauxosfer qaysi davlat dunyoga hukmronlik qiladi deb hisoblagan va nima uchun?

157. Geografik makonni egallash uchun olib boriladigan kurashning asosiy shakli nima?

158. Geosiyosat g'oyalarining rivojlanishida qanday yo'nalishlar mavjud?

159. Angliya – Amerika yo‘nalishida asosiy e’tibor nimalarga qaratiladi?

160. Kontinental yo‘nalishda asosiy e’tibor nimalarga qaratilgan, «Xartlend» nima?

161. N. Spaykmen dunyoni qanday qismlarga bo‘lgan? N. Spaykmen ishlab chiqqan davlat geosiyosiy qudratini ta’minlovchi mezonlar to‘g‘risida nimalarni bilasiz?

162. «O‘rta okean tushunchasi» ning mohiyati haqida so‘zlab bering.

163. N. Spaykmen Ikkinci jahon urushidan so‘ng qaysi davlatning mavqeい oshib borishini bashorat qilgan edi?

164. J. Gottmanning geosiyosatga qo‘sghan hissasi nimalardan iborat?

165. Xausxoferning «geosiyosat» to‘g‘risidagi fikr-mulohazalari haqida so‘zlab bering.

166. Kommunikatsion nazariyaning ma’nosni nimadan iborat?

167. Z. Bjezinskiyning bashoratida geosiyosiy muammolar to‘g‘risida nimalar ta’kidlangan?

168. AQSH – Rossiya geosiyosiy munosabatida Ukrainianing ahamiyati qanday?

169. Professor Rubinshteyn ajratgan geosiyosiy mintaqalarni aniqlang.

170. Janubiy Osiyoga qaysi davlatlar kiradi? Geosiyosiy paradigmalar haqida so‘zlab bering.

171. G. Kissinjer kim va uning qanday geosiyosiy g‘oyalarini bilasiz?

172. S. Xangtington kim va uning muammolari to‘g‘risida qanday fikrlar bildirasiz?

173. O‘zbekiston hududiga xos xususiyatlarni aytib bering, mamlakatning mikrogeografik o‘rnini qanday?

174. O‘zbekiston Dunyo okeaniga chiqish uchun qanday yo‘llarga ega?

175. O‘zbekistonda qaysi tovar mahsulotlari ishlab chiqiladi?

176. O‘zbekiston qaysi qishloq xo‘jalik mahsulotlari bo‘yicha birinchi o‘rinda turadi?

177. Mamlakatimiz aholisining soni bo‘yicha O‘rta Osiyoda va dunyoda qanday mavqega ega?

178. O'zbekiston qaysi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha mamlakatlar o'rtasida alohida ajralib turadi?
179. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka qachon erishdi? O'zbekiston gerbi va bayrog'i qachon qabul qilingan?
180. O'zbekistonning geosiyosiy salohiyatini qanday baholaysiz?
181. O'zbekistonning O'rta Osiyo egallagan qulay geostrategik o'rni qaysi davlatning e'tiborini tortmoqda?
182. «Rossiya o'ziga xos madaniyati bilan ajralib turadi» degan iborani qanday tushunasiz? Rossiya qanday resurslarga boy?
183. Rossiyada aholi turmush darajasidagi mintaqaviy farqning sabablarini aniqlang.
184. Sobiq Ittifoqning parchalanishi Rossiya uchun qanday oqibatlarni keltirib chiqardi?
185. Rossiyaning qaysi tarmoq va sohalari geosiyosiy ahamiyat kasb etadi?
186. Geografik mehnat taqsimoti turlarini ta'riflang va geografik mehnat taqsimoti qamroviga ko'ra bo'linishini tushuntirib bering?
187. Geosiyosat g'oyalarining rivojlanishida qanday yo'nalishlar mavjud?
188. Geosiyosatning asosiy kategoriyasini aniqlang. Chegaralarning qanday vazifalarini bilasiz?
189. Tabiat komponentlarining bashoratli xususiyatlari deganda nimalarni tushunasiz?
190. Rossiya qanday tashqi siyosat olib boradi va u geosiyosatga qanday ta'sir ko'rsatadi?
191. Rossiya qanday resurslarga boy? Rossiyaning qaysi tarmoq va sohalari geosiyosiy ahamiyat kasb etadi?
192. Rossiya siyosati haqida o'z fikr-mulohazalarining daftaringizga yozing. Globallashuv jarayoni deganda nimani tushunasiz?
193. Nima uchun AQSH dunyoning eng qudratli davlati hisoblanadi?
194. Z. Bjezinskiyning geosiyosiy qarashlari qanday? AQSH manfaatlari to'g'risida nimalarni bilasiz?

195. AQSH – O'rta Osiyo davlatlari o'rtasidagi do'stona munosabatlarga qanday qaraysiz?
196. AQSH – Eron, Afg'oniston, Ozarbayjon munosabatlariiga qanday munosabatdasiz?
197. AQSH – Xitoy munosabatlari qanday?
198. AQSH bilan Yaponiya o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilib bering.
199. Xitoyning geosiyosiy qarashlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
200. Xitoy islohotlarining «otasi» kim? Va u qanday iqtisodiy siyosat olib boradi?
201. Xitoy – Rossiya munosabatlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
202. O'rta Osiyo – Xitoy davlatlari o'rtasidagi munosabatlar qaysi yo'nalishda rivojlansa ular uchun manfaatli bo'ladi?
203. Eron hozirgi vaqtda qanday geosiyosat olib bormoqda?
204. O'zbekiston – Turkiya munosabatlari to'g'risida nimalarni bilasiz? O'zbekiston Afg'oniston bilan qaysi daryo orqali chegaradosh?
205. O'rta Osiyoda hozirda mavjud siyosiy vaziyatni baholang.
206. O'zbekistonning tashqi munosabatlari rivojlanishida tutgan yo'li haqidagi fikringizni bayon eting.
207. «Buyuk ipak yo'li»ning tiklanishi O'zbekistonga qanday siyosiy va iqtisodiy qulayliklar yaratadi?
208. O'zbekiston Atlantika okeaniga qaysi davlatlar orqali chiqadi?

2.2. Amaliy geografiya fanidan tayanch so‘z va iboralarga asoslangan yozma ish savollari

1-variant

1. Geografik ekologik ekspertiza asoslari.
2. Ekologik muammolar va ularning yechimi.
3. Ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning asosiy omillari.

Yozma ish savollarini yoritishda yordam beruvchi tayanch so‘z va iboralar

1-mavzu:

Ekspertiza	Ekologik ma'lumot
Ekspert	Muhandislik muammolari
Qurilish	Ishlab chiqarish
Geologiya	Atrof-muhit
Qishloq xo'jaligi	Tabiiy sharoit
Mashinasozlik	Sanoat korxonasi
Geografik ekspertiza	Tog' etaklari
Ekologik ekspertiza	Vodiylar
Shaxsiy ekspertiza	Botiqlar
Jamoat ekspertizasi	Yerosti suvi
Ekspertlar komissiyasi	Yer usti suvi
Geografik o'rinni	Suv ombor
Geografik tuzilish	Meliorativ holat
Iqtisodiy geografik muammolar	

2-mavzu:

Ekologiya	Tabiiy muhit
Issiqxona samarasi	Aholi salomatligi
Chiqindi	Orol dengizi
Gaz	Suv ombori
Issiqlik	Kanallar
Ozon qatlami	Sho'rланish
Freon	Amudaryo
Ultrabinafsha nurlar	Sirdaryo

Donli ekinlar
Xelsinki deklaratsiyasi
Cho'llashish
Tabiiy omil
Sun'iy omil
Ekologik muammolar

Botqoqlik
Ekologik sharoit
O'zanlar
Ko'llar
Meliorativ holat

3-mavzu:

Ishlab chiqarish jarayoni
Ishchi kuchi
Mehnat
Kapital
Yer
Inson omili
Moddiy omil
Mehnat vositalari
Mehnat qurollari
Tabiiy boylik
Foydali qazilma
Bog'lar
O'rmonlar
Inson qobiliyati
Tadbirkorlik
Tavakkalchilik

Tadbirkorlik faoliyati
Moddiy ishlab chiqarish
Nomoddiy ishlab chiqarish
Geografik o'rin
Ekologik o'rin
Bozor iqtisodiyoti
Iste'mol
Yoqilg'i energiyasi
Xomashyo
Yer suvi
Transport
Infrastruktura (infratuzilma)
Fan-texnika taraqqiyoti
Ma'lumot
Topqirlik
Tadbirkorlik qobiliyati

2-variant

1. Soha kompleks dasturlarini amalga oshirishda geografiyaning ahamiyati.
2. Tabiat va inson resurslari hamda ularni iqtisodiy geografik baholash.
3. Geosiyosat fani haqida tushuncha.

Yozma ish savollarini yoritishda yordam beruvchi tayanch so'z va iboralar

1-mavzu:

Tabiat resurslari
Atrof-muhit

Sho'rlanish
Eroziya

Suv resurslari	Shamol
Aylanma texnologiya	Meliorativ geografiya
Qor	Litologik geomorfologik
Yomg'ir	Gidrogeologik
Yer usti suvi	Tabiat muhofazasi
Yer usti suvi	Ekologik vaziyat
Muzliklar	Atmosfera havosi
Ko'llar	Suv havzalari
Suv ombori	Chiqindilar
Bug'lanish	Cho'llashish
Dehqonchilik	Qumliklar
Yomg'irlatib	Surilma
Tuproq ostidan	Sel
Tomchilab	

2-mavzu:

Tabiat resurslari
Yer usti boyliklari
Yerostti boyliklari
Tugaydigan boyliklar
Tugamaydigan boyliklar
Tiklanadigan boyliklar
Bozor munosabati
Sug'orma dehqonchilik
Xo'jaliklar
Dehqonlar
Fermerlar
Bog'bonlar
Chorvadorlar

Soliq masalalari
Almashlab ekish
Oila pudrati
Fermer xo'jaligi
Tog' yon bag'irlar
Vodiylar
Suv
Iqlim omillari
Mahalliy shamol
Yerostti suvi
Yer usti suvi
Oqava suvlar

3-mavzu:

Geosiyosat	Geografiya
Siyosiy jarayon	Versal bosqich
Geografik sharoit	Tarix
Siyosiy karta	Demografiya
Ijtimoiy-ekologik	Etnografiya
Demografik	Geografik o'rinni

2.3. Kirish test savollari

1. Dastlabki kartalar kimlar tomonidan tuzilgan?

- A) Abu Rayhon Beruniy
- B) Bobur
- C) Eratosfen, Ptolomey
- D) Abu Nasr Farobi
- Ye) A, B

2. Geografik tadqiqotlarning ko‘pchiligi nima bilan boshlanib, nima bilan tugaydi?

- A) planshit
- B) agrosurat
- C) karta
- D) joy, plan
- Ye) azimut va gradus

3. Joydagi narsalar planda nima bilan tasvirlanadi?

- A) masshtab bilan
- B) shartli belgililar bilan
- C) surat bilan
- D) yashil rang bilan
- Ye) oq rangda qoldiriladi

4. Tabiiy geografiya yer qobiqlarini va ularning qismlarini qanday o‘rganadi?

- A) alohida-alohida
- B) bir-biriga bog‘liq holda
- C) bir-biriga ta’sir etib turgan holda

5. Tabiiy geografik jarayonlar qanday sodir bo‘ladi?

- A) tashqi va ichki kuchlar ta’sirida
- B) o‘simlik va hayvonlar ta’sirida
- C) quyosh ta’sirida
- D) B, C
- Ye) suv ta’sirida

6. Tabiiy komponentlarga nimalar kiradi?

- A) Relyef, tog' jinslari, o'rmon, cho'l, geografik qobiq
- B) Relyef, tog' jinslari, iqlim, suv, tuproq, o'simlik, hayvon
- C) O'simlik, hayvon, iqlim mintaqalari
- D) Relyef, tog' jinslari, o'rmon, korxona, botqoqlik, tog' tepasi

7. «Atlas» atamasini fanga kim kiritgan?

- A) Ptalomiy
- B) Ma'sudiy
- C) Strabon
- D) Merkator
- Ye) Istaxriy

8. Amudaryo qaysi jihatiga ko'ra boshqa daryolardan farqlanadi?

- A) Uzunligi
- B) Suv hajmi
- C) Manbai
- D) Havzasasi
- Ye) Deltasasi

9. Afrikaning qaysi qismida aholi zich yashaydi?

- A) Janubiy – G'arbiy qismida
- B) Nil daryosi vodiysida va deltasida
- C) Shimoliy – G'arbiy Afrika qirg'oq qismida
- D) Viktoriya va Tanganika ko'llari atrofida
- Ye) Kongo daryosining o'rta va quyi qismida

10. Qashqadaryo o'lkasida qaysi tekisliklar mavjud?

- A) Qarshi, Jom, Qarnob, Yozyovon
- B) Qarshi, Langzar, Yozyovon
- C) Qarshi, Jom, Malik, Qarnob, Nishon
- D) Qarnob, Malik, Mirzacho'l
- Ye) Qizilqum, Langzar, Qarshi

11. Termal suvlar nima?

- A) Yerosti issiq suvlari
- B) Yer osti mineral suvlari
- C) Grunt suvlari
- D) Buloqlar
- Ye) Yuza qatlamlar orasidagi suvlar

12. Suv o'tlardan nimalar ishlash mumkin?

- A) Oziq-ovqat, o'g'it, turli dorilar
- B) Qog'oz, qatlama, bo'yoq, siyoh
- C) Azot, ammosofos, fosfor kabi o'g'itlar
- D) A, B
- Ye) A, C

13. O'zbek olimlaridan kim birinchi bo'lib yer modelini yaratgan?

- A) Abu Rayhon Beruniy
- B) Xorazmiy
- C) Farobi
- D) Ibn Sino
- Ye) Bobur

14. Qayerlarda geografik tadqiqotlar olib borilmaydi?

- A) Tog'larda
- B) Suv havzalarida
- C) Yer yuzasida, dunyo okeanlarida, atmosferada
- D) O'simlik va hayvonlar olamida
- Ye) Muzliklarda

15. Yerning markazidan qutblargacha bo'lgan masofani belgilang.

- A) 6356 km
- B) 6330 km
- C) 6378 km
- D) 4000 km
- Ye) 6336 km

16. Geografik qobiqqa qaysilar kiradi?

- A) Gidrosfera
- B) Biosfera
- C) Litosfera
- D) Gidrosfera, litosfera, atmosfera, biosfera
- Ye) Atmosfera

17. Ichki kuchlar ta'siriga nimalar kiradi?

- A) O'simliklar
- B) Hayvonlar
- C) Yerning ichki energiyasi
- D) Tog'lar
- Ye) Suv

18. Tabiat majmuasi (kompleks) nima?

- A) Turli, tabiiy sharoitga ega bo'lgan hudud
- B) Yer yuzi tabiat komponentlarining o'zaro murakkab ta'siri natijasi
- C) Tabiatning xususiyatiga ko'ra boshqa joydan farq qiladigan qismi
- D) A, B
- Ye) B, C

19. Keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan, ulardan foydalanish qulay va oson qilib tuzilgan atlas qanday atlas deyiladi?

- A) Ilmiy
- B) Ommabop
- C) O'quv
- D) Maxsus
- Ye) Geografik

20. «Olovli halqa» qaysi okeanda hosil bo'lgan?

- A) Dunyo okeanida
- B) Hind okeanida
- C) Atlantika okeanida
- D) Tinch okeanida
- Ye) Shimoliy muz okeanida

21. «Avstraliya» so‘zining mazmuni qanday ma’noni anglatadi?

- A) Kichik qit’a
- B) O‘ziga xos o‘lka
- C) Janubiy
- D) Kichik orol
- Ye) «Ajoyib»

22. Respublikamizning dastlabki superfosfat zavodi qayerda va qachon ishga tushirilgan?

- A) Samarqand, 1967-yil
- B) Samarqand, 1957-yil
- C) Qo‘qon, 1946-yil
- D) Qo‘qon, 1957-yil
- Ye) Olmaliq, 1946-yil

23. Texnika ekinlarining qanday guruhlarini bilasiz?

- A) Moyli va tolali ekinlar
- B) Kraxmalli va qandli ekinlar
- C) Efir moyli dorivor o‘simliklar
- D) Oshlovchi, bo‘yoq olinuvchi narkotik
- Ye) Hammasi

24. Dayor vodiysi qanday qismlarga bo‘linadi?

- A) O‘zan, qayir, terrasalar
- B) Ko‘hna qayirlarga, suvayirgichlarga
- C) Yonbag‘ir, tub qirg‘oqlarga
- D) A, B
- Ye) A, C

2.4. Oraliq nazorat savollari (variantlar asosida)

1-variant

1. Amaliy geografiya fanining maqsadi va vazifalari.
2. Sun'iy omillar ta'sirida sodir bo'ladigan jarayonlar.
3. Tabiiy geografik jarayonlar haqida tushuncha bering.
4. O'zbekiston qanday iqtisodiy rayonlarga bo'linadi?
5. Sayyoraviy, mintaqaviy va mahalliy bashoratlarga ta'rif bering.

2-variant

1. Amaliy geografiya fani nima bilan shug'ullanadi? Uning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
2. Amaliy geografiyada qanday tadqiqot usullari qo'llaniladi? Ularga ta'rif bering.
3. Tabiiy omillar ta'sirida sodir bo'ladigan jarayonlar.
4. O'zbekiston geografik o'rning qulay va noqulay tomonlarini aytинг.
5. Bashorat va uning turlariga ta'rif bering.

Oraliq nazorat

1-variant

1. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya qanday asosiy qismlarga bo'linadi?
2. Iqtisodiy rayonlashtirish tushunchasini izohlang?
3. Tabiiy omillar ta'sirida sodir bo'ladigan jarayonlar.
4. Ishlab chiqarish jarayoni nima va uning omillari tarkiban nimalardan iborat?
5. O'zbekiston Dunyo okeaniga chiqish uchun qanday yo'llarga ega?

2-variant

1. Iqtisodiy geografiyaning boshqa fanlar bilan aloqasini aytинг?
2. Rayon, region va landshaft tushunchalariga ta'rif bering?
3. Amaliy geografiyada qanday tadqiqot usullari qo'llaniladi va ularni ta'riflang.

4. Geosiyosat fani haqida tushuncha.
5. O'zbekistonning makro va mikro geografik o'rnlari qanday?

3-variant

1. Hududiy mehnat taqsimoti haqida tushuncha bering.
2. O'zbekistonning tabiiy, iqtisodiy va siyosiy geografik o'rnnini ta'riflang.
3. Tabiiy jarayonlar nima? Yerning endogen va ekzogen jarayonlari haqida tushuncha bering.
4. Davlat kuch-qudratini nimalar belgilab beradi?
5. O'zbekiston qanday iqtisodiy rayonlarga bo'linadi?

4-variant

1. Xo'jalikni hududiy tashkil etish shakllarini aytib bering.
2. O'zbekiston geografik o'rning qulay va noqulay tomonlarini aytинг. Unga ham tabiiy, ham iqtisodiy jihatdan ta'rif bering.
3. Amaliy geografiya fani nima bilan shug'ullanadi? Uning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
4. Sun'iy omillar ta'sirida sodir bo'ladigan jarayonlar.
5. Sobiq Ittifoqning parchalanishi Rossiya uchun qanday oqibatlarga olib keldi?

2.5. Amaliy geografiyadan test savollari

1. Amaliy geografiya tadqiqotlari qanday yondashuvlarga asoslanadi?

- A) Tizimli
- B) Ekologik
- C) Landshaftli
- D) Ijtimoiy-iqtisodiy
- Ye) Barcha javoblar to‘g‘ri

2. Tirik organizmlarning atrof-muhit bilan aloqasi, munosabatlari qanday yondashuvga kiradi?

- A) Ekologik
- B) Tizimli
- C) Landshaftli
- D) Ijtimoiy-iqtisodiy
- Ye) Iqtisodiy

3. Amaliy geografiyada bir necha alohida, lekin bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan, bir-birini inkor etmaydigan qismlarni o‘rganuvchi yondashuv qanday yondashuv hisoblanadi?

- A) Tizimli
- B) Ijtimoiy-iqtisodiy
- C) Landshaftli
- D) Ekologik
- Ye) Iqtisodiy

4. Amaliy geografiyaning vazifasi nimalardan iborat?

- A) Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish
- B) Tabiat va jamiyatning o‘zaro munosabatlarini yaxshilab borish
- C) Hududlarning rivojlanishini ilmiy jihatdan bashoratlash
- D) Inson hayoti uchun xavfli hodisalarining oldini olish yo‘llarini ishlab chiqish
- Ye) Barcha javoblar to‘g‘ri

5. Amaliy geografiyaning asosiy tadqiqot yo‘nalishlarini belgilang.

- A) Agrogeografik, muhandis-geografik
- B) Tibbiy-geografik, rekreatsiya
- C) Kartografik, rayon planirovkasi
- D) Demografik
- Ye) Hamma javoblar to‘g‘ri

6. Qumli cho‘llar, sho‘rhoklar, taqirlar qanday yer sinfiga to‘g‘ri keladi?

- A) Yaylov va pichanzorlar
- B) Daryolarning deltalari
- C) Terrasalar
- D) Adirlar
- Ye) To‘g‘ri javob yo‘q

7. Yer sinflarini tuzishda nimalarga e’tibor berish kerak?

- A) Relyef tiplariga
- B) Iqlim sharoitiga
- C) Tuproq turlariga
- D) Yerosti suvlari rejimiga
- Ye) Barcha javoblar to‘g‘ri

8. Nuqtalar o‘rniga kerakli so‘zni qo‘yib o‘qing. – ma’lum bir joyda yer, suv va boshqalar bo‘yicha muntazam ravishda o‘tkazilgan kuzatishlar natijasida yig‘ilgan ma’lumotlarning jamg‘armasi.

- A) Kadastr
- B) Yer sinfi
- C) Yer turlari
- D) Melioratsiya
- Ye) Irrigatsiya

9. Tuproq bonitirovkasi nima?

- A) Yerni sifat jihatidan baholash
- B) Yerni iqtisodiy jihatdan baholash
- C) Tuproq unumdorligi

D) Tuproqni qiyosiy baholash
Ye) To‘g‘ri javob yo‘q

10. Tuproq bonitirovkasi necha balli shkala asosida amalga oshiriladi?

- A) 100 balli
- B) 25 balli
- C) 50 balli
- D) 75 balli
- Ye) 80 balli

11. Eroziyaga uchramagan tipiq va bo‘z tuproqlar qaysi bonitetga xos?

- A) Yuqori, 80-100 ball
- B) O‘rtacha, 50-70 ball
- C) Birmuncha past, 40-50 ball
- D) Past, 25-40 ball
- Ye) Hamma javoblar to‘g‘ri

12. Daryolarning quyi terrasalaridagi sug‘oriladigan allyuvial o‘tloq tuproqlar qaysi bonitetga ega?

- A) Yuqori, 70-100 ball
- B) Past, 50-20 ball
- C) O‘rtacha, 50-70 ball
- D) Hosildorligi yo‘q
- Ye) Birmuncha past, 40-50 ball

13. Mirzacho‘l, Qarshi cho‘llaridagi zovurlar nima uchun qazilgan?

- A) Yerning zahini qochirish uchun
- B) Yerning sho‘rini yuvish uchun
- C) Yer osti suvini chiqarish uchun
- D) Tuzlardan holi qilish uchun
- Ye) To‘g‘ri javob yo‘q

14. Qanday holatda yer sho'rlanishdan holi bo'ladi?

- A) Yerosti suvlari chuqurda joylashsa
- B) Yerosti suvi yer bilan betiga yaqin joylashsa
- C) Yerosti suvi sho'r bo'lsa
- D) Yerosti suvi 2-3 metrda bo'lsa
- Ye) Hamma javoblar to'g'ri

15. Muhandis-geografik tadqiqotlarda – yo'l qurilishida avtomobil yo'llarida qiyalik necha darajadan oshmasligi kerak?

- A) 12-15°
- B) 10-12°
- C) 8-10°
- D) 5-8°
- Ye) 3-5°

16. Avtomobil yo'llarini loyihalashda tog' sharoitida burilish radiusi eng kamida necha metr bo'lishi kerak?

- A) 200
- B) 100
- C) 250
- D) 300
- Ye) 400

17. Avtomobil yo'llarini loyihalashda tekislikda burilish radiusi necha metr bo'lishi kerak?

- A) 400
- B) 200
- C) 300
- D) 500
- Ye) 600

18. Suvda erigan holda yoki havo bilan organizmga kirib, asab tizimi, jigar, bo'yrukni zaharlaydigan metallni belgilang.

- A) Qo'rg'oshin
- B) Oltin
- C) Kadmiy
- D) Mishyak
- Ye) Xrom

19. Nuqtalar o'rniga mos so'zni qo'yib, jumlanı to'ldırıb o'qing. inson organizmga ovqat orqali kirib, modda almashinuvini buzib, a'zolarni zaharlaydi.

- A) Simob
- B) Mis
- C) Qo'rg'oshin
- D) Kadmiy
- Ye) Xrom

20. Bir yilda dunyoda necha kishi pestitsidlardan zaharlanadi?

- A) 1000000 kishi
- B) 500000 kishi
- C) 1500000 kishi
- D) 2000000 kishi
- Ye) 2500000 kishi

21. O'zbekistonda eramizdan oldingi nechanchi yillarda rудадан mis eritib olinib, undan turli mehnat qurollari yasalgan?

- A) III minginchi
- B) IV minginchi
- C) I minginchi
- D) V minginchi
- Ye) II minginchi

22. Eramizdan oldingi nechanchi yillarda Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon daryolarining etaklarida taqirlar liman usulida sug'orilgan?

- A) II minginchi
- B) V minginchi
- C) IV minginchi
- D) III minginchi
- Ye) I minginchi

23. Jahonda tropik mintaqada har yili necha mln hektar o'rmon kesilmoqda?

- A) 11 mln ga
- B) 9 mln ga
- C) 12 mln ga
- D) 13 mln ga
- Ye) 14 mln ga

24. XX asrning 50-yillarida Afrikada fil suyagi bilan savdo qilish yiliga 100 tonnani tashkil qilgan bo'lsa, 80-yillarda necha tonnani tashkil etdi?

- A) 700
- B) 500
- C) 600
- D) 800
- Ye) 900

25. Keyingi 25-30-yil mobaynida tuproqdagi chirindi miqdorining 30-50% ga kamayishiga ta'sir etgan omilni belgilang.

A) Chuvalchang va boshqa foydali organizmlarning qirilib ketishi
B) Turli pestitsidlardan foydalanish
C) Begona o'tlar bosib ketishi
D) Mineral o'g'itlardan keng foydalanish
Ye) To'g'ri javob yo'q

26. 1 hektar sug'oriladigan yerlardan cho'ldagi yaylovga nisbatan necha barobar ko'p hosil olish mumkin?

- A) 100 barobar
- B) 70 barobar
- C) 50 barobar
- D) 80 barobar
- Ye) 60 barobar

27. O'zbekistonda qishloq xo'jalik mahsulotlarining necha foizi sug'oriladigan yerkarda to'g'ri keladi?

- A) 97%
- B) 60%

- C) 70%
- D) 80%
- Ye) 90%

28. Yuzaki eroziya tarqalgan joylarda ekinlarning hosildorligi yuvilish yuz bermagan joylarga qaraganda necha barobar kam bo‘ladi?

- A) 2-3 barobar
- B) 1-2 barobar
- C) 3-4 barobar
- D) 5-8 barobar
- Ye) 5-6 barobar

29. Sho‘rlangan tuproqlarda paxtaning hosildorligi necha sentner kam bo‘lishi mumkin?

- A) 10-12 senter
- B) 2-3 sentner
- C) 3-5 sentner
- D) 5-8 sentner
- Ye) 8-10 sentner

30. O‘rta Osiyo va Qozog‘istonda necha gektar sug‘orishga yaroqli yerlar mavjud?

- A) 50 mln
- B) 40 mln
- C) 45 mln
- D) 60 mln
- Ye) 65 mln

31. O‘zbekitondagi sug‘orish tarmoqlarining o‘rtacha foydali koeffitsiyenti necha foizga teng?

- A) 64%
- B) 50%
- C) 60%
- D) 70%
- Ye) 80%

32. «Landshaft» (nemischa-«joyning umumiy ko'rinishi») atamasini fanga birinchi marta kiritgan olimning nomini belgilang.

- A) L.S. Berg
- B) N.N. Solshev
- C) B.B. Polinov
- D) V.V. Dokuchayev
- Ye) A.R. Fedchenko

33. Nuqtalar o'rniga mos so'zni qo'yib o'qing.

..... genetik jihatdan bir xildagi hududiy kompleks bo'lib, bir turdag'i geologik asosga, bitta relyef turiga, bir xildagi iqlimga, bir turkumdag'i o'simlik va hayvonot dunyosiga egadir.

- A) Landshaft
- B) Litosfera
- C) Geografik qobiq
- D) Tabiat kompleksi
- Ye) Fatsiya

34. Amudaryo va Sirdaryo deltalaridagi suvning umumiy kamayishi nechanchi yillardan boshlandi?

- A) 1961-1973-yillardan
- B) 1961-1969-yillardan
- C) 1961-1964-yillardan
- D) 1961-1971-yillardan
- Ye) 1061-1967-yillardan

35. Amudaryo o'zining quyi qismida Taxmatosh shahri yaqinida nechanchi yili ko'ndalangiga to'sildi?

- A) 1979-yilda
- B) 1970-yilda
- C) 1971-yilda
- D) 1972-yilda
- Ye) 1975-yilda

36. Sirdaryoning o‘zani Qizil O‘rda shahri yaqinida qachon to‘sildi?

- A) 1972-yilda
- B) 1973-yilda
- C) 1974-yilda
- D) 1975-yilda
- Ye) 1976-yilda

37. O‘rtal Osiyo o‘lkasi tabiat komplekslari qaysi provintsiyalarga ajratiladi?

- A) Turon
- B) Markaziy Qozog‘iston
- C) Jungoriya Olatovi-Tyanshan
- D) Ustyurt platosi
- Ye) A, B, C, D

38. Sug‘oriladigan yerlarning o‘z-o‘zini tozalash xususiyatini oshirish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish kerak?

- A) Yerga zararli chiqindilarni tashlashni kamaytirish
- B) Yerlarni chuqur haydash
- C) Mahalliy o‘g‘itlardan ko‘proq foydalanish
- D) Almashlab ekishni to‘liq tatbiq etish
- Ye) Hamma javoblar to‘g‘ri

39. Tabiiy o‘simliklar butunlay yo‘qolib ketadigan joylarni belgilang.

- A) Sug‘oriladigan yerlar
- B) Qumli cho‘llar
- C) Vohalar
- D) Tog‘lar
- Ye) Daryolarning deltalari

40. Yerning birlamchi relyefining butunlay yo‘qolishi, nisbiy namlikning pasayishi qanday joyda kuzatiladi?

- A) Sanoat korxonasi joylashgan hududda
- B) Non sanoati joylashgan hududda
- C) Transport yo‘llarida

D) Sug'oriladigan yerlarda
Ye) To'g'ri javob yo'q

41. Sanoat korxonasi joylashgan yerdan necha km radiusda oziq-ovqat ekinlari ekish maqsadga muvofiq emas?

- A) 5,5-1,0
- B) 1,0-1,5
- C) 1,5-2,0
- D) 2,0-2,5
- Ye) 2,5-3,0

42. O'zbekiston hududida o'zgarmagan tabiat komplekslarini belgilang.

- A) Ustyurtdagi Borsakelmas sho'ri
- B) Qizilqum
- C) Qoraqum cho'li
- D) Mirzacho'l
- Ye) Qarshi dashti

43. O'zbekistondagi tog' tizmalarining qaysi qismlari o'zgarmagan tabiat komplekslariga kiradi?

- A) Tog'larning suvayirg'ich qismlari
- B) Tog' tizmalarining hamma qismi
- C) Tog'larning yonbag'irlari
- D) Tog'larning etaklari
- Ye) To'g'ri javob yo'q

44. O'zbekistonda kuchli o'zgargan tabiat komplekslariga qaysi hududlar kiradi?

- A) Qizilqum, Qarshi, Forish, Markaziy Farg'ona cho'llari
- B) Surxon-Sherobod vodiysi, Quyi Amudaryo, Qizilqum
- C) Mirzacho'l, Farg'ona vodiysi, Zarafshon vodiysi
- D) Qarshi cho'li, Qizilqum, Zarafshon vodiysi
- Ye) To'g'ri javob yo'q

45. Aydarko'l, Arnasoy, Dengizko'l, Sariqalish botiqlarining sho'r ko'llarga aylanishi qanday tabiat komplekslariga (TK) xos?

- A) Kuchli o'zgargan TK lariga
 - B) O'rtacha o'zgargan TK lariga
 - C) Kuchsiz o'zgargan TK lariga
 - D) O'zgarmagan TK lariga
- Ye) To'g'ri javob yo'q

46. O'zbekistonning juda ham kuchli o'zgargan TK lariga qaysi hududlar kiradi?

- A) Orol dengizining qurigan qismi
 - B) Qoraqum cho'li
 - C) Amudaryo o'rta oqimi
 - D) Mirzacho'l
- Ye) Qarshi dashti

47. «Tabiiy muhitni baholashning mohiyati» deganda nimani tushunamiz?

- A) Ijtimoiy ehtiyoj nuqtai nazardan qulayligi
 - B) Dehqonchilikni rivojlantirish uchun qulayligi
 - C) Chorvachilikni rivojlantirish uchun qulayligi
 - D) Yo'l qurish uchun qulayligi
- Ye) Uy-joy uchun qulayligi

48. Tabiiy-geografik baholashning qaysi usuli aniq maqsadga qaratilgan bo'ladi?

- A) Sifat va miqdor usullari
 - B) Sifat usuli
 - C) Miqdor usuli
 - D) Amaliy usul
- Ye) Balans usuli

49. Vegetatsiya davrida haroratning $+10^{\circ}$ S dan yuqori yig'indisi necha daraja bo'lganda, ertapishar arpa yetiladi?

- A) 1000° S - 1400° S
- B) 600° S - 1000° S

- C) 1400° S - 1800° S
- D) 2000° S - 2200° S
- Ye) 1800° S - 2000° S

50. Tog‘larning yassi yonbag‘irlarida qiyalik $5-8^{\circ}$ S ga teng bo‘lsa, bu sug‘oriladigan dehqonchilik uchun qanday holat hisoblanadi?

- A) Ancha qulay
- B) Unchalik emas
- C) Yaroqsiz
- D) B va C
- Ye) To‘g‘ri javob yo‘q

51. O‘zbekistonda sug‘orishga yaroqli yerlarning jami maydoni qancha?

- A) 16 mln ga
- B) 17 mln ga
- C) 48 mln ga
- D) 15 mln ga
- Ye) 20 mln ga

52. Yerlarning meliorativ holatini aniqlash uchun murakkablik darajalari shkalasi qanday guruhlarga bo‘linadi?

- A) Oddiy TK lari
- B) Murakkablashgan TK lari
- C) Murakkab TK lari
- D) Juda murakkab TK lari
- Ye) Barcha javoblar to‘g‘ri

2.6. Geografik diktant

Diktant barcha o'quvchilarni qamrab olgan holda darsning 10-15 daqiqasi ichida ekspress so'roq o'tkazishga imkon beradi. Bunda javoblar aniq, to'g'ri va lo'nda bo'lishi lozim.

1. Dunyoda ziyod aholi mavjud? (Javob: 6,5 mlrd kishidan).

2. Faol demografik siyosat o'tkazayotgan mamlakatlar qatoriga ... kiradi (Javob: Xitoy, Malayziya, Fransiya).

3. Inson ovqatsiz 5 oy, suvsiz 5 kun, havosiz esa ham yashay olmaydi. (Javob: 5 daqiqa).

4. Birlashgan Millatlar Tashkilotining atrof-muhit to g'risidagi Dasturi deb ataladi (Javob: YuNEP).

5. Shaharlar sonining o'sishi va shahar turmush tarzining tarqalishi-bu (Javob: urbanizatsiya).

6. «Dengizga qarab siljish» iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ichida faqat o'zining yorqin ifodasini topgan. (Javob: Yaponiya).

7. Ikki poytaxtli mamlakatlar va ularning poytaxtlaridan iborat (Javob: Niderlandiya: Amsterdam va Gaga; JAR: Pretoriya va Keyntaun; Boliviya: La-Pas va Sukre; Liviya: Trinoli va Bengazi).

8. Don ekinlari jami ishlanadigan maydonlarning 1/2 qismini egallaydi. Shularning ichida alohida o'rinn tutadi (Javob: bug'doy, sholi, makkajo'xori).

9. «Arzon bayroqlar» egalari hisoblanadi (Javob: AQSH, Yaponiya, Gretsya, Norvegiya).

10. Jahonda aholisining soni bo'yicha eng yirik mamlakat – bu (Javob: Xitoy).

Og'zaki so'rash uchun savollar

1. «Resurs bilan ta'minlanganlik» tushunchasi nimani anglatadi? (Javob: Bu tabiiy resurslar zaxiralari bilan ulardan foydalanish hajmi o'rtasidagi nisbatdir).

2. Mineral resurslarning turlarini belgilang (Javob: Yoqilg'i, rudali, norudali).

3. Kam mahsuldor va nomahsuldor yerlarning yer fondi tarkibidagi salmog'i qancha? (Javob: 34 % yoki 1/3 qismi).

4. Suv resurslariga xos eng muhim muammo nima? (Javob: Chuchuk suv muammosi).
5. Biologik resurslar muammosining mohiyati nimadan iborat? (Javob: Zaxiralarning keskin kamayishi).
6. Nima sababdan «Baliq XXI tovug'i bo'ladi» degan ibora mavjud? (Javob: Dengiz bioresurslarini iste'mol qilish o'smoqda).
7. Dunyo okeani boyliklarini sanab bering (Javob: Dengiz suvi, mineral energetika, biologik resurslar).
8. Nimalar kelajak resurslari deb ataladi? (Javob: Iqlim va kosmik resurslar).
9. Rekreatsion resurslar – bu... (Javob: Dam olish va turizm resurslari).
10. Tugaydigan va tugamaydigan resurslar deganda nimani tushunasiz? (Javob: Biologik resurslar quyosh, shamol energiyasi, neft, gaz, ko'mir va b.).
11. Trans amazoniya tosh yo'lining uzunligi qancha? (Javob: yarim ming km).
12. BMT hisobotlaridan biri nima uchun «Biz demografik jihatdan xilma-xil dunyomiz» deb atalgan? (Javob: Demografik siyosat turlicha bo'lganligi uchun).

2.7. Yakuniy nazorat ishi

1-variant

1. Monitoringning qanday turlarini bilasiz?

- A) Geografiya
- B) Biologik
- C) Geoekologik, biosferalari
- D) B, C

2. Ekspertiza qancha muddat davom ettiriladi?

- A) Bir-ikki yil
- B) Ikk-i-uch yil
- C) Yillar davomida
- D) Korxona ishga tushgandan so‘ng

3. Ekspertizadan o‘tkazilib qurilgan korxonalar qaysi shaharlarda qurilgan?

- A) Talimajonda
- B) Asaka shahrida
- C) Farg‘onada
- D) A, B

4. Dunyodagi muammolarni hal qilish uchun nima qilish kerak?

- A) Barcha davlatlar xalqaro yagona dastur asosida o‘zaro hamkorlikda harakat qilishi kerak
- B) Men, siz hamma nazorat qilishi kerak
- C) Yirik davlatlarda muammolarning bajarilishini nazorat qilishi kerak
- D) Rivojlangan davlatlarning mas’uliyatini oshirish kerak

5. Ozon «tuynugi» qanday paydo bo‘ladi?

- A) Atmosferada haroratning ortib borishi tufayli
- B) Atmosferada uglerod miqdorini ortib borishi
- C) Atmosferaning ifloslanib borishi tufayli
- D) Xlor, ftor va uglerod miqdorining ortib borishi tufayli

6. Orol dengizi sathi yiliga qancha kamaymoqda?

- A) 21 sm ni
- B) 68 sm ni
- C) 80 sm ni
- D) 70 sm ni

7. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlariga qaysilar kiradi?

- A) Xo'jalik tarmog'i
- B) Sog'liqni saqlash
- C) Maorif
- D) Madaniyat

8. O'zbekiston sanoatining necha tarmog'i rivojlangan?

- A) 70 dan ortiq
- C) 50 dan ortiq
- B) 100 dan ortiq
- D) 80 dan ortiq

9. O'zbekistonda qora metalluriya sanoati qayerda rivojlangan?

- A) Toshkentda
- B) Bekobodda
- C) Navoiyda
- D) Samarqandda

10. Sug'orishning qanday zamonaviy usullari bo'l?

- A) Yomg'irlatib
- B) Tomchilatib
- C) Tuproq ustidan
- D) Hammasi

11. Geosiyosatning asosiy vazifasi nima?

- A) Geografik, siyosiy, iqtisodiy
- B) Harbiy, ekologik, demografik holatini o'rganish
- C) A, B
- D) Iqtisodiy va siyosiy sohalarini o'rganish

12. Vena bosqichida qaysi davlatlar hukmronlik qiladi?

- A) Rossiya va Avstriya, Vengriya, Britaniya
- B) AQSH
- C) Frantsiya va Angliya
- D) Germaniya va Rossiya

13. Aholisi ko‘p va eng kam bo‘lgan dunyo mamlakatlarini aniqlang?

- A) Rossiya Federatsiyasi, Far’er orollari
- B) AQSH, Monako
- C) Xitoy, Palau
- D) Yaponiya, Bermud orollari

14. Dunyo siyosiy kartasida davlatlar nimasiga qarab toifaga ajratiladi?

- A) Maydonga
- B) Rivojlanishiga qarab
- C) Aholisiga
- D) Hammasi

15. Yer kurrasidagi davlatlar asosan nimasi bilan bir-biridan farq qiladi?

- A) Tarixi va madaniyati
- B) Maydoni va aholisining soni
- C) A, B
- D) Geografik o‘rnining xususiyatlari bilan

16. Geosiyosat fanini shakllantirishga katta hissa qo‘shtgan mактаб asoschilari kim?

- A) Arastu
- B) R. Chelinga va Xausxofer
- C) Sh. Monske
- D) J. Gottan

17. O‘zbekistonda so‘nggi yillarda qishloq xo‘jaligining qaysi tarmog‘i rivojlandi?

- A) Paxtachilik

- B) Sholichilik
- C) G'allachilik
- D) Sabzavotchilik

18. O'zbekiston paxta yetishtirishda dunyoda nechanchi o'rinda turadi?

- A) Birinchi
- B) Xitoy va AQSH dan keyingi uchinchi
- C) AQSH dan keyingi uchinchi
- D) Xitoydan keyingi ikkinchi

19. Amudaryo qaysi jihatiga ko'ra boshqa daryolardan farq qiladi?

- A) Uzunligi
- B) Manbai
- C) Suv hajmi
- D) Deltasi

20. Agar orol biror davlatga tegishli bo'lsa, uning nomi yoniga qanday atama qo'yiladi?

- A) Davlatning nomi
- B) Bayrog'i
- C) Tegishli davlat rangi
- D) Davlat poytaxti

Variant -2

1. Geografiya atamasini fanga kim kiritgan?

- A) Fales
- B) Pifagor
- C) Arastu
- D) Eratosfen
- Ye) Beruniy

2. Amaliy geografiya fani nimani o'rganadi?

- A) Yer yuzasi tabiatni, aholisini, inson xo'jalik faoliyatini
- B) Mamlakatlar va ularning xo'jaligini
- C) Ishlab chiqarish korxonalarini joylashtirish masalalarini

D) Tabiat komplekslarini tabiat va jamiyatdagi qonuniyatlarini

3. Tuproq bonitirovkasi nima?

- A) Yerni sifat jihatidan baholash
- B) Mexanik tarkibini baholaydi
- C) Sho'rlanish darajasini aniqlaydi
- D) Meliorativ holatini aniqlaydi

Ye) To'g'ri javob yo'q

4. Kompleks so'zi qanday so'zdan olingan va uning ma'nosi?

- A) Lotincha tutashish
- B) Lotincha majmua
- C) Lotincha tashkil etuvchi
- D) A,B

Ye) Lotincha yig'indi

5. Tabiat komponentlarini belgilang.

- A) Relyef, tog' jinslari, o'rmon, cho'l
- B) Relyef, tog' jinslari, iqlim, suv, tuproq, o'simlik, hayvon
- C) O'simlik, hayvon, iqlim mintaqalari
- D) Relyef, tog' jinsi, iqlim, suv, o'rmon

Ye) Relyef, tuproq, iqlim, botqoqlik, tog' yonbag'ri

6. Tabiiy geografik jarayonlar qanday sodir bo'ladi?

- A) Tashqi va ichki kuchlar ta'sirida
- B) O'simlik va hayvonlar ta'sirida
- C) Quyosh ta'sirida
- D) B, C

Ye) Suv ta'sirida

7. Landshaftning morfologik birliklarini aniqlang?

- A) Fatsiya, maydon
- B) Tabiiy geografik okrug
- C) Joy
- D) A,B

Ye) Tabiiy geografik rayon

8. Kuchsiz o'zgargan tabiat komplekslariga qayerlar kiradi?
- A) Pskom, Ugom, Chotqol, Qurama, Zarafshon, Turkiston tog'larining baland qismlari
 - B) Ustyurtdagi Borsakelmas sho'ri
 - C) Qizilqum, Qarshi, Farg'ona hududlari
 - D) Orolbo'yи hududlari
 - Ye) Markaziy Qizilqumdagi Mingbuluoq botig'i
9. Agroiqlim resurslari nima?
- A) Issiqlik, harorat, namlik
 - B) Namlik, bug'lanish, yorug'lik
 - C) Issiqlik, namlik, yorug'lik
 - D) Issiqlik, quyosh radiatsiyasi
 - Ye) Atmosfera serkulyatsiyasi
10. O'zbekistonda dastlabki davrlarda qanday sohalar rivojlangan?
- A) Mashinasozlik
 - B) Zardo'zlik va zargarlik
 - C) Kulolchilik
 - D) B, C
 - Ye) Hammasi
11. Fatsiya qanday so'z?
- A) Yirik hududni o'z ichiga olib, o'simlik va hayvonlari, relyefi bir xil
 - B) Kichik joyni o'z ichiga olib, bir xil tuproq, o'simlik, hayvon va iqlimga ega bo'ladi
 - C) O'rtacha kattalikka ega bo'lgan joy
 - D) Bir necha joy fatsiyadan iborat bo'lgan hudud
 - Ye) Bir necha maydonlarni o'z ichiga olgan hudud
12. Xo'jalik qanday tarmoqlarga bo'linadi?
- A) Sanoat
 - B) Qishloq xo'jaligi, transport
 - C) Dehqonchilik
 - D) Chorvachilik

Yc) A, B

13. Tabiat komplekslarining o'zgarganlik darajalari va uning mezonlari qaysilar?

- A) O'zgarmagan tabiat kompleksi, kuchsiz o'zgarmagan tabiat kompleksi
- B) Ortiqcha o'zgargan tabiat kompleksi
- C) Kuchli o'zgargan tabiat kompleksi
- D) Juda ham kuchli o'zgargan tabiat kompleksi
- Ye) Hammasi

14. Rekreatsiya nima?

- A) Yaxshilash
- B) Tiklash, o'rnini to'ldirish
- C) Ishlov berish
- D) Dam olish
- Ye) Tashkil etish

15. Bashoratning rejadan farqi?

- A) Qisqa vaqtida tuziladi
- B) Noaniqroq bo'lib, bir necha variantda tuziladi
- C) Uzoq muddatga tuziladi
- D) Haqiqatga yaqin bo'ladi
- Ye) B, C

16. Ekstensiv rivojlanish deganda nimani tushunasiz?

- A) Yer maydonlarini kengaytirish
- B) Ko'proq texnika jalg qilish
- C) Yangi texnologiyadan foydalanish
- D) Yer maydonini qisqartirish
- Ye) A, B

17. O'zbekistonning past tog'lari qayerda joylashgan?

- A) Ustyurt platnosida
- B) Mirzacho'lda
- C) Qizilqumda
- D) Orolbo'yida
- Ye) Tyan-Shan tog'ida

18. O'zbekistonning yer maydoni qancha?

- A) 447,4 ming kv.km
- B) 582,2 ming kv.km
- C) 28,6 ming kv.km
- D) 446,5 ming kv.km
- Ye) 448,5 ming kv.km

19. O'zbekiston qaysi okeanga yaqin?

- A) Hind okean
- B) Shimoliy muz okeani
- C) Atlantika okean
- D) Hammasi
- Ye) Tinch okean

20. Antropogen tabiat komplekslariga nimalar kiradi?

- A) Inson faoliyati ta'sirida tarkib topadigan komplekslar
- B) Tog'lar
- C) Cho'llar
- D) Botqoqlik
- Ye) Suv havzalari

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Karimov I.A.** O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: “O'zbekiston”, 1999.
2. **Karimov I.A.** O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: “O'zbekiston”, 1997.
3. **Alimov T.A., Rafiqov A.A.** Ekologik hatolar saboqlari. – T.: “O'zbekiston”, 1991.
4. **Andriyanova T.V.** Geopoliticheskiye teorii XX veka (Sotsialno-filosofeskiye issledovaniya). – M.: 1996.
5. **Gadjiev K.E.** Geopolitika. – M.: Mejdunarodnie otnosheniya, 1997.
6. Geopolitika: teoriya i praktika /Pod red. E.A. Pozdnyakova. –M.: 1996.
7. **Dugen A.** Osnovi geopolitiki. – M.: Artogeya, 1997.
8. **Zokirov Sh.S.** Landshaftshunoslik asoslari. –T.: Universitet, 1994.
9. **Maksakovskiy V.P.** Geograficheskaya kartina mira. Obshaya xarakteristika mira. –Yaroslavl: 1996.
10. **Maksakovskiy V.P.** Geograficheskaya kartina mira. Globalnie problemi chelovechestva. –Yaroslavl: 1996.
11. **Nabiyev Ye.G., Qayumov A.A.** O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati. –T.: Akademiya-Universitet, 2000.
12. **Pozdnyakov E.A.** Geopolitika. –M.: Progress-Kultura, 1995.
13. **Rafiqov A.A.** Tabiatda ekologik muvozanat.
14. **Rafiqov A.A.** Geoekologik muammolar. –T.: “O'qituvchi”, 1997.
15. **Tixonravov Yu.V.** Geopolitika. –M.: Infra, 2000.
16. **Xorev B.S.** Ocherki geoglobalistiki i geopolitiki. – M.: 1997.
17. **G'ulomov P.N.** Inson va tabiat –T.: “O'qituvchi”, 1990.
18. “Atlas mira”. SD kompleks diska. “New Mennlum”.

MUNDARIJA

Kirish	
Amaliy geografiya fanida bilim, ko'nikma va malakalarga qo'yiladigan talablar	
I BOB. AMALIY GEOGRAFIYADAN MAVZULARNI O'RGANISH USULLARI	
1.1. Geografik ta'limotlarni o'rganish	
1.2. "Amaliy geografik tadqiqotlar" mavzusini o'rganishda yer kadastrining mohiyati va mazmuni	
1.3. "Geografik baholash" mavzusida yer resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyatini o'rganish	
1.4. «Tabiiy komplekslar va resurslarni geografik baholash» mavzusida rekreatsiya resurslarini o'rganishning ahamiyati	
1.5. Darslarda geografik bashorat tushunchasini shakllantirish usullari	
1.6. Nazariy bilimlarni amalda qo'llash	
1.7. Mustaqil ishlarni tashkil qilish	
Mustaqil va amaliy ishlar yuzasidan topshiriqlar	
II BOB. NAZORAT ISHLARI UCHUN ISHLANMALAR	
2.1. Og'zaki so'rash uchun savollar	
2.2. Amaliy geografiya fanidan tayanch so'z va iboralarga asoslangan yozma ish savollari	
2.3. Kirish test savollari	
2.4. Oraliq nazorat savollari (variantlar asosida)	
Oraliq nazorat	
2.5. Amaliy geografiyadan test savollari	
2.6. Geografik diktant	
Og'zaki so'rash uchun savollar	
2.7. Yakuniy nazorat ishi	
Foydalanilgan adabiyotlar	

A.HAYITOV, M.ZULFIQOROV

AMALIY GEOGRAFIYA

Muharrir
Ma'mura QUTLIYEVA

Tex. muharrir
Yelena DEMCHENKO

Musahhih
Nasiba YUSUPOVA

Kompyuterda sahifalovchi
Feruza BOTIROVA

Bosishga 16.05.2008 y.da ruxsat etildi. Bichimi 84x108 1\32.
Bosma tobog'i 2,625. Shartli bosma tobog'i 4,41.
Adadi 500 nusxa. Buyurtma № 113.
Bahosi kelishilgan narxda.

«Yangi asr avlod» NMM da tayyorlandi.
«Yoshlar matbuoti» bosmaxonasida bosildi.
100113. Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol ko'chasi, 60.

Murojaat uchun telefonlar:
Nashr bo'limi – 368-36-89;
Marketing bo'limi – 128-78-43
faks — 173-00-14; e-mail: yangiasravodi@mail.ru

